

આ પ્રશ્નપત્રમાંથી થોડા-ઘણા (ઓછા-વત્તા) પ્રમાણમાં પ્રશ્નો તા. ૬ માર્ચ, ૨૦૧૬ના રોજ લેવાનાર મુખ્ય પરીક્ષામાં પુછાશે. અભ્યાસક્રમના પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કરવો.

બોચાસણવાસી શ્રી અક્ષરપુરુષોત્તમ સ્વામિનારાયણ સંસ્થા
સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા

પૂર્વ કસોટી : સત્સંગ પ્રાજ્ઞ ખંડ - ૧ : પ્રશ્નપત્ર - ૧

જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬

સમય : સવારે ૯ થી ૧૨

કુલ ગુણ : ૧૦૦

ગેરહાજર પરીક્ષાર્થીની જવાબવહીનું ફક્ત આ પૃષ્ઠ જ પરત મોકલવું.

પરીક્ષાર્થીની નામ સંબંધી વિગતની નીચે 'બારકોડ' દર્શાવેલ છે, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકશાન પહોંચાડવું નહીં તેવી ખાસ વિનંતી.

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૧ (૪)	
	૨ (૪)	
	૩ (૪)	
	૪ (૪)	
	૫ (૮)	

વિભાગ - ૧, કુલ ગુણ (૨૫)

ફરજિયાત : પરીક્ષાર્થીએ જાતે ભરવાની વિગત

વર્ગસુપરવાદ્યક્ષની સહી વગરની જવાબવહી માન્ય ગણાશે નહિ.

પરીક્ષાર્થીની જન્મ તારીખ મહિનો વર્ષ

પરીક્ષાર્થીનો અભ્યાસ

પરીક્ષાર્થીના જ નામવાળી જવાબવહી અને ઉપરની ફરજિયાત ભરવાની તેની જ વિગતોની સત્યાર્થતા ચકાસીને વર્ગસુપરવાદ્યક્ષે સહી કરવી.

વર્ગસુપરવાદ્યક્ષની સહી

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૬ (૧૨)	
	૭ (૮)	
	૮ (૧૨)	
	૯ (૮)	

વિભાગ - ૨, કુલ ગુણ (૪૦)

પાછળ લખેલી સૂચનાઓનું અવશ્ય પાલન કરવું.

પેપર તપાસનાર(પરીક્ષક)ની સહી

પરીક્ષકની નોંધ :-

મોડરેશન વિભાગ માટે જ	પ્રશ્ન નં. (ગુણ)	મેળવેલા ગુણ
	૧૦ (૫)	
	૧૧ (૬)	
	૧૨ (૩)	
	૧૩ (૬)	
	૧૪ (૧૫)	

વિભાગ - ૩, કુલ ગુણ (૩૫)

મોડરેશન વિભાગ માટે જ

ગુણ આંકડામાં

શબ્દોમાં

ચેકરનું નામ

પરીક્ષાર્થીઓને અગત્યની સૂચના

૧. પરીક્ષાર્થી સત્સંગ પ્રારંભ થી સત્સંગ પ્રાજ્ઞ-૩ સુધીની ક્રમશઃ દરેક પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી જ આગળની પરીક્ષા આપી શકશે.
૨. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષાના મુખ્ય દિવસે પરીક્ષાર્થીના નામવાળું મુખ્ય પૃષ્ઠ પરીક્ષા કાર્યાલય દ્વારા પ્રિન્ટ કરીને મોકલવામાં આવે છે. તે મુજબ જ પરીક્ષાર્થીએ પરીક્ષાની શ્રેણી (દા.ત. પ્રારંભ, પ્રવેશ, પરિચય વગેરે) તથા માધ્યમ (ગુજરાતી, હિન્દી, English)માં પરીક્ષા આપવાની રહેશે. તેમાં કોઈપણ જાતનો ફેરફાર કરીને આપેલ પરીક્ષા માન્ય ગણાશે નહિ.
૩. પરીક્ષાર્થીએ પૂર્વકસોટીના પ્રશ્નપત્રની શ્રેણી (પ્રારંભ, પરિચય, પ્રાજ્ઞ-૧ ફક્ત પહેલું....) તથા પરીક્ષાના માધ્યમ (ગુજરાતી, હિન્દી, English) મુજબ જ મુખ્ય પરીક્ષા આપવાની રહેશે. પૂર્વકસોટીની માહિતી મુજબ પરીક્ષા કેન્દ્રના મુખ્ય પરીક્ષા કાર્યકરને અંતિમ યાદી (Final List) મોકલવામાં આવે છે તે મુજબ જ મુખ્ય પરીક્ષા દિવસે પરીક્ષા આપવાની રહેશે. અંતિમ યાદી(Final List)ની વિગતથી જુદી પડતી વિગતવાળી આપેલી પરીક્ષા રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તેવી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહીં.
૪. મુખ્ય પરીક્ષા દિને વર્ગખંડમાં હાજર રહેલા પ્રત્યેક પરીક્ષાર્થીએ પોતાના નામવાળી જવાબવહી લઈ તથા તેમાં માંગેલી અન્ય વિગત (જન્મ તારીખ, અભ્યાસ) ભરીને મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર વર્ગ સુપરવાઈઝરની સહી પરીક્ષાર્થીએ ભૂલ્યા વગર કરાવી લેવી. વર્ગ સુપરવાઈઝરની સહી વગરની જવાબવહી રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તે તપાસવામાં આવશે નહીં.
૫. પરીક્ષાર્થી ફક્ત વાદળી કે કાળી શાહીવાળી પેનથી જ ઉત્તરો લખે. પેન્સિલથી, લાલ, લીલી કે અન્ય શાહીથી અથવા એકથી વધારે શાહીથી લખેલા ઉત્તરો માન્ય ગણાશે નહિ.
૬. પ્રશ્નોના જવાબ સૂચના મુજબ આપવા. છેકછાકવાળા જવાબો માન્ય ગણાશે નહીં. અસ્પષ્ટ અને ઉકેલી ન શકાય તેવા જવાબો માન્ય ગણાશે નહિ. એકથી વધારે પ્રકારના જુદા જુદા અક્ષરોવાળી જવાબવહી રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તે તપાસવામાં આવશે નહીં.
૭. પરીક્ષાખંડની બહાર કે અન્ય તમામ પરીક્ષાર્થીઓથી અલગ કે પરીક્ષાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને આપેલી પરીક્ષા માન્ય ગણાશે નહિ.
૮. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા કાર્યાલય, અમદાવાદની પૂર્વ મંજૂરી લીધા સિવાય, મૂળ પરીક્ષાર્થીના બદલે ‘લહિયા’, ‘સબસ્ટીટ્યુટ રાઈટર’ કે ‘અન્ય વ્યક્તિ’ દ્વારા લખાઈને આવેલ પરીક્ષાની જવાબવહી રદ ગણવામાં આવશે.
૯. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા કાર્યાલય, અમદાવાદને અગાઉથી જણાવ્યા વગર રજીસ્ટર્ડ થયેલ પરીક્ષા કેન્દ્રના બદલે અન્ય પરીક્ષા કેન્દ્રમાંથી આપેલી પરીક્ષા રદ (કેન્સલ) ગણાશે અને તેવી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહીં.
૧૦. સત્સંગ પ્રવેશ, પરિચય, પ્રવીણ તથા સત્સંગ પ્રાજ્ઞ ખંડના બંને પ્રશ્નપત્રમાં રજીસ્ટર્ડ થયેલા પરીક્ષાર્થીઓએ બંને પ્રશ્નપત્રની પરીક્ષા આપવી ફરજિયાત છે. કોઈપણ એક જ પ્રશ્નપત્રની આપેલી પરીક્ષાની જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહિ.
૧૧. મુખ્ય પરીક્ષામાં જવાબવહીમાં વધારાના પાના કે પુરવણી જોડીને તેમાં લખેલા ઉત્તર તપાસવામાં આવશે નહિ.
૧૨. પરીક્ષાખંડમાં પરીક્ષા દરમિયાન કોઈ પણ પરીક્ષાર્થીએ પરીક્ષા સંબંધી કોઈપણ પ્રકારનું સાહિત્ય, મોબાઈલ ફોન તથા ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો જેવાં કે ટેબ્લેટ, લેપટોપ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો નહિ તથા પોતાની પાસે રાખવા પણ નહિ.
૧૩. પ્રાજ્ઞ પરીક્ષાનું ફોર્મ ભરતાં પહેલાં નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા.
 - પરીક્ષાર્થી એક જ વર્ષે બંને પ્રશ્નપત્ર આપી શકે છે અથવા પહેલાં વર્ષે પહેલું પ્રશ્નપત્ર અને બીજા વર્ષે બીજું પ્રશ્નપત્ર આપી શકે છે. પહેલાં પ્રશ્નપત્રમાં ઉત્તિર્ણ (પાસ) થયા બાદ જ બીજું પ્રશ્નપત્ર આપી શકાય છે. પ્રાજ્ઞ પરીક્ષામાં ફક્ત પહેલું પ્રશ્નપત્ર અથવા ફક્ત બીજું પ્રશ્નપત્ર આપનારે પાસ થવા માટે તે પેપરમાં ૪૫ ગુણ મેળવવા ફરજિયાત છે.
 - જે પરીક્ષાર્થીએ પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્રમાં રજીસ્ટ્રેશન કરાવેલ હોય અને તે પરીક્ષાર્થી કોઈપણ એક પ્રશ્નપત્ર જ આપે અને બીજા પ્રશ્નપત્રમાં ગેરહાજર રહે તો એક જ પ્રશ્નપત્રની આપેલી જવાબવહી તપાસવામાં આવશે નહિ. જે પરીક્ષાર્થીએ પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્ર આપ્યાં હોય તેણે પાસ થવા ૮૦ ગુણ મેળવવા પડશે.
 - પ્રાજ્ઞ પરીક્ષા આપતા પરીક્ષાર્થીઓ પાસ ધ્યાન રાખે કે જે પરીક્ષાર્થીઓ અલગ અલગ વર્ષે પ્રશ્નપત્ર પહેલું અને બીજું આપે છે તેઓએ પ્રથમ પ્રશ્નપત્ર ૪૫ કે તેથી વધુ ગુણો પાસ કર્યા પછી બીજું પ્રશ્નપત્ર વધુમાં વધુ એક જ વર્ષના વિરામ બાદ આપવાનું રહેશે. એકથી વધુ વર્ષની ગેરહાજરી બાદ આપેલું બીજું પ્રશ્નપત્ર માન્ય ગણાશે નહિ. તે પરીક્ષાર્થીએ ફરીથી પ્રાજ્ઞનું પ્રશ્નપત્ર એક અથવા બંને પેપર આપવાના રહેશે.
 - પ્રાજ્ઞ પરીક્ષાના પારિતોષિક વિજેતાની યાદીમાં આવતા પરીક્ષાર્થીઓ પૈકી જેમણે પ્રાજ્ઞના બંને પ્રશ્નપત્ર સાથે એક જ વર્ષે આપ્યા હોય તેમને ૧૦ ટકા ગુણ પ્રશસ્તિરૂપે મળશે અને તેવી રીતે પરીક્ષાર્થી ઈનામ માટે યોગ્ય ગણાશે.
 - નોંધ :- જે પરીક્ષાર્થીઓએ ભારતની પ્રવીણ પરીક્ષા પાસ કરી છે તેવા જ પરીક્ષાર્થીઓ પ્રાજ્ઞ-૧ પરીક્ષા આપી શકશે.
૧૪. અયોગ્ય રજીસ્ટ્રેશન !!! પરિણામ મળશે નહિ !!!

$$[\gamma]$$

.....

૪. જેને કુશાગ્રબુદ્ધિ હોય તેને શાની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

$$[\gamma]$$

૪. પંચાળા ૩ પ્રમાણે ભગવાનમાં હેત કેમ કરવું ?

[illegible]
$$[\gamma]$$

૨. દારૂ અને અગ્નિનું દષ્ટાંત

() દષ્ટાંત :

.....

.....

.....

સિદ્ધાંત :

.....

.....

$$[\gamma]$$

૨. સને ૧૯૭૪માં નૈરોબી એરપોર્ટ પરથી પાછા આવવાનું થયું એ જ એરપોર્ટ પર રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા સ્વામીશ્રીનું સ્વાગત થયું.

૩. યોગીજી મહારાજે નિર્ગુણદાસ સ્વામીને કહ્યું : ‘એ ઘી તો મારાથી ઢોળાયું છે.’

૪. સમબુદ્ધિવાળા ગોરધનભાઈ સાકર જાણી મીઠું પણ જમી ગયા.

() સંદર્ભ :

.....

.....

સમજૂતી :

.....

.....

પ્ર. ૫ નીચે આપેલાં અવતરણોની પૂર્તિ કરો. [૯]

૧. જેને પંચવર્તમાનમાં

.....

..... સહજે જ હેત થાય છે.

૨. સત્સંગ મોર તો ઝાઝું ભૂંડું થાય.

૩. જે ભગવાનનું સ્વરૂપ કાળે ટળવાના નહીં.

વિભાગ - ૨ : ભગવાન સ્વામિનારાયણ જીવનચરિત્ર
ભાગ ૧ - છટ્ટી આવૃત્તિ, મે - ૨૦૧૩ અને ભાગ ૨ - છટ્ટી આવૃત્તિ, જૂન - ૨૦૧૨

પ્ર. ૬ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષય ઉપર મુદ્દાસર નોંધ લખો. (ત્રીસેક લીટીમાં) [૧૨]

૧. લોજના આશ્રમમાં નીલકંઠવર્ણનો પ્રભાવ

૨. બાળ ઘનશ્યામની ભક્તિ (‘અયોધ્યાની પુણ્યભૂમિમાં’ના જ પ્રસંગો)

૩. ઉત્તરાખંડમાં નીલકંઠવર્ણી

()

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

૩. નીલકંઠવર્ણીનું અસાધારણ વ્યક્તિત્વ : સ્વમુખે (‘નેપાળમાં’ના ૪ પ્રસંગો)

.....

[୧୨]

૫. છપૈયામાં ધર્મદેવને ઉપાધિ

.....

.....

૩. મંત્ર કેવી રીતે જપવો જોઈએ ?

૨. ઘરસભા એટલે શું ? ઘરસભાની વ્યાખ્યા શું છે ?

પ્ર. ૧૩ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક ઉપર ટૂંકનોંધ લખો. (પંદર થી વીસ લીટીમાં)

૨. નિત્યપૂજાવિધિની ક્રમિક પદ્ધતિ શી છે ? (માળાજાપ-મંત્રજાપથી શિક્ષાપત્રી વાંચન સુધી)

[illegible]

પ્ર. ૧૪ નીચે આપેલા વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક ઉપર નિબંધ લખો.

(પાંત્રીસ થી ચાલીસ લીટીમાં)

[૧૫]

૧. ભગવાન સ્વામિનારાયણની સમાધિ - ઐશ્વર્યનાં દસ્તાવેજી પ્રમાણો

(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : મે ૨૦૧૫, પા.નં. ૧૧-૧૫)

૨. પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ પ્રગટાવ્યો છે દીપ : સ્વચ્છતાનો

(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : જૂન - ૨૦૧૫, પા.નં. ૧૦-૧૩, ૨૬)

૩. 'હરિજન થઈને હાણ-વરધ સુખ-દુઃખ મનમાં નવ ધારીએ'

(સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ : જુલાઈ ૨૦૧૫, પા. નં. ૮-૧૧)

()

.....

.....

પછીના પૃષ્ઠોમાં ઉપરોક્ત ત્રણેય નિબંધોનું વર્ણન દર્શાવેલ છે.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

અગત્યની જાહેરાત તમામ પરીક્ષાર્થીઓ આપણી સંસ્થાની નીચે દર્શાવેલી website - link પરથી જૂનાં વર્ષોના પ્રશ્નપત્રો તથા તેના ઉકેલપત્રો નિઃશુલ્ક ડાઉનલોડ કરી શકશે તથા તેની પ્રિન્ટ પણ કાઢી શકશે.

<http://www.baps.org/Satsang-Exams.aspx>

પરીક્ષાર્થી શ્રી,

સસ્નેહ જય શ્રી સ્વામિનારાયણ

**સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષા માર્ચ ૨૦૧૬ના નિબંધોની પૂર્વ તૈયારી માટે
નીચે જણાવેલ માર્ગદર્શન અને સૂચનો ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી.**

૧. નિબંધ એટલે કોઈ નિશ્ચિત વિષય ઉપર વ્યવસ્થિત, ચિંતનપૂર્વક અને મુદ્દાસરનું લખાણ. સત્સંગ શિક્ષણ પરીક્ષામાં પૂછાતા નિબંધો સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે, પરીક્ષાર્થીના દૈનિક જીવનમાં સત્સંગના સદ્વાંચન અને કથા શ્રવણ અને મનન દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનની કસોટી કરતા ૩૫ થી ૪૦ લીટીમાં લખવાના હોય છે.
૨. પરીક્ષાર્થીઓની માગણીને માન આપીને આ વર્ષે પ્રી-ટેસ્ટમાં પૂછાનાર નિબંધોના વિષયો અગાઉથી પરીક્ષાર્થીના એકાઉન્ટમાં અપલોડ કરવામાં આવ્યા છે.
૩. પ્રી-ટેસ્ટમાં જે તે પરીક્ષામાં પૂછાનાર નિબંધોના ત્રણે ત્રણ વિષયો આપવામાં આવ્યા છે. માર્ચ ૨૦૧૬ની ફાઈનલ પરીક્ષામાં આ ત્રણ વિષયોમાંથી કોઈપણ એક નિબંધ ચોક્કસપણે પૂછાશે જ. માટે જો આપ આ ત્રણે ત્રણ વિષયો તૈયાર કરશો તો આપ ચોક્કસપણે એક નિબંધ મુખ્ય પરીક્ષામાં ખૂબ જ સારી રીતે લખી શકશો.
૪. આ નિબંધોનું સામાન્ય બંધારણ, લખાણ(મેટર) જૂના ‘સ્વામિનારાયણ પ્રકાશ’માંથી લેવામાં આવે છે.
૫. અહીં આપેલા નિબંધોનું લખાણ કેવળ દિશા સૂચક છે. આ જ લખાણ ગોખીને પરીક્ષામાં લખવાની જરૂર નથી. આથી વિશેષ સારા મુદ્દાઓનું ચિંતન-મનન કરી આપની રીતે પૂર્વ તૈયારી કરીને લખી શકો છો.
૬. ગુજરાતી માધ્યમ (ભાષા) સિવાયના પરીક્ષાર્થીઓ માટે : આ નિબંધોનું મૂળ પ્રકાશન ગુજરાતી ભાષામાં જ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ન કરતાં, તેનો ભાવાર્થ સમજીને પરીક્ષાર્થીએ પોતાની રીતે સમજીને તૈયારી કરવાની રહેશે. પરીક્ષા કાર્યાલય અંગ્રેજી કે હિન્દી ભાષામાં આ નિબંધોનું ભાષાંતર આપી નહિ શકે. તેથી ભાષાંતર કરવા અંગેનો પત્રવ્યવહાર કે ઈ-મેલ પણ પરીક્ષા કાર્યાલયને કરશો નહિ તેવી નમ્ર વિનંતી છે.
૭. ગુજરાતી ભાષા વાંચી, લખી કે બોલી ન શકતા હોય તેવા પરીક્ષાર્થીઓએ માતા-પિતા, વડીલો કે અન્ય સ્વજનો-સ્નેહીઓ પાસે વંચાવીને નિબંધનો ભાવાર્થ સમજી પોતાની રીતે, પોતાના શબ્દોમાં લખીને તૈયારી કરવાની રહેશે.
૮. One essay from the list of essays will be asked in the Final Examination of March-2016.

સત્સંગ પ્રાણ-૧

નિબંધ - ૧

ભગવાન સ્વામિનારાયણની સમાધિ - ઐશ્વર્યનાં દસ્તાવેજી પ્રમાણો

Documented proofs of Shriji Maharaj's divine samadhi and miracles

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની દિવ્યતા અને સર્વોપરિતાનો એક ઐતિહાસિક પુરાવો આપતું પ્રકરણ એટલે સમાધિ પ્રકરણ. ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે અષ્ટાંગ યોગ વિના અનેકને સમાધિનો દિવ્ય અનુભવ કરાવીને જે અજોડ ઐશ્વર્યદર્શન કરાવ્યું હતું, તે આજેય આશ્ચર્ય અને અહોભાવનો વિષય છે. આ અકલ્પ્ય પરંતુ ઐતિહાસિક સમાધિ પ્રકરણના અનેક દસ્તાવેજી પુરાવાઓ સંપ્રદાયમાં ઉપલબ્ધ છે, જે તેની સત્યતાની ખાતરી કરાવે છે. એવા કેટલાક દસ્તાવેજોમાં તત્કાલીન હસ્તપ્રતોનું અનન્ય મહત્ત્વ છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણના મહાન સંતોએ ભગવાન સ્વામિનારાયણના એ સમાધિ ઐશ્વર્યને નજરે નીરખીને, તે આશ્ચર્યકારક સ્વાનુભવોને પોતાની કલમે ગદ્ય અને પદ્યમાં નોંધ્યા હતા. પોતાની હયાતીમાં લખાવેલી કે લખેલી તત્કાલીન હસ્તપ્રતોના આધાર સાથે એક આયમન રૂપે આ લેખ પ્રસ્તુત છે.

સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ (યોગસૂત્ર ૨/૪૫). ઈશ્વર પ્રણિધાનથી સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. પ્રણિધાનનો અર્થ ભાષ્યકાર વ્યાસમુનિ ‘સર્વસ્વ સમર્પણ’ એવો કરે છે. પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે યોગસૂત્રકાર અને ભાષ્યકારથી પણ આગળ જઈને, ઈશ્વર માટે કંઈ પણ સમર્પણ કર્યું ન હોય તેવા મનુષ્યો તથા પશુ-પંખીઓને પણ કૃપા વડે સમાધિ કરાવી હતી. આ વાત કોરી કલ્પના જ નથી, પરંતુ નક્કર હકીકત છે. તેના પુરાવા ભગવાન સ્વામિનારાયણને સમકાલીન લેખિત હસ્તપ્રતોમાં મળે છે.

તે સમયે ભગવાન સ્વામિનારાયણે દર્શાવેલા આ સમાધિના દિવ્ય ચમત્કારની પ્રસિદ્ધિ સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ હતી. તેમના આ અસાધારણ ઐશ્વર્યને તે સમયના પરમહંસોએ તેમના ઉપદેશમાં, કાવ્યોમાં, શાસ્ત્રોમાં સુપેરે વણી લીધું હતું. તેમાંથી કેટલુંક સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે. છતાં અપ્રકાશિત સાહિત્ય પણ પુષ્કળ માત્રામાં છે.

સંશોધન ઇતિહાસમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોને પુરાવૃત્તની પ્રમાણભૂતતા જાણવા માટે અધિક મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. અહીં પરમહંસોના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી તેમણે નોંધેલા એ કૃપાસમાધિનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોનું આયમન કરીએ. પરમહંસોના ગ્રંથોનો ક્રમ જે તે પરમહંસોની ભાગવતી દીક્ષાના સમયના ક્રમ પ્રમાણે જાળવ્યો છે.

સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી ભગવાન સ્વામિનારાયણથી ઉંમરમાં ઘણા મોટા હતા. શ્રીહરિએ તેમની સાધુતા તેમજ જ્ઞાન, નિર્મળતા તથા વિનમ્રતાથી લોજમાં રોકાવાનો નિર્ણય લીધો હતો. એક સમયે ભ્રમણાને કારણે શ્રીહરિએ પ્રવર્તાવેલ સમાધિપ્રકરણને તેમણે પડકાર્યું પણ હતું. પરંતુ પાછળથી તેમની એ ભ્રમણા ભાંગી જતાં, તેઓ શ્રીહરિના એ અપ્રતિમ ઐશ્વર્યના એક વિરલ સાક્ષી બન્યા હતા. માત્ર સાક્ષી જ નહીં, પરંતુ સંપ્રદાયના પ્રારંભિક કાળમાં તેમણે વિપુલ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યની રચના કરી શ્રીહરિનાં દિવ્ય ચરિત્રોનું સુંદર દસ્તાવેજીકરણ કર્યું છે. તેમણે શ્રીહરિનાં ચરિત્રો વર્ણવતો ‘ધર્માખ્યાન’

નામે ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૮૮૨માં લખ્યો છે, જે ૧૩૨ કડવાં તથા ૩૩ પદો મળીને ૯૭૦ ચરણનો ગુજરાતી પદ્ય ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત ૧૮૮૭ની પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ તેમાં સમાધિચરિત્ર જણાવતાં ગાય છે કે -

વિના અષ્ટાંગ જોગ અભ્યાસજી, અનંત સમાધિ જુક્ત હરિદાસજી;
તેનાં નાડી પ્રાણ રૂંધાયજી, પ્રગટ શ્રીહરિનું દર્શન થાયજી....૧
દર્શન કરીને સમાધિમાં, સૌ આશ્ચર્ય પામે અપાર;
તેમાં મુમુક્ષુ શરણ થઈને, હરિ ભજે એકતાર....૨.
જોગ અષ્ટાંગ પ્રયાસથી, મુનિ કોઈક થાય સ્વચ્છંદ;
તેવા હરિ કરુણ થકી, થયા સિદ્ધ નર ત્રિયવુંદ....૩.
પ્રાણ સંયમ દેહ તજવું, ધારવું ચિરકાલ;
તેમાં અધિક સ્વતંત્રતા, પામ્યા તરુણ વૃદ્ધ બાલ....૪.
જ્યારે હરિજન વુંદને, થાય સમાધિ એક કાલ;
તેજ સમે સૌ લોકને મન, આશ્ચર્ય થાય વિશાલ....૫.
એ આશ્ચર્યની વારતા, સંક્ષેપથી કહું તેહ;
કહે મુક્ત સુમતિ સર્વને, સુણતાં ટળે સંદેહ....૬.
(કડવું ૧૦૩)

સદ્ય સમાધિ પ્રાપ્ત સ્વચ્છંદજી, એવાં અગણિત નર ત્રિય વુંદજી;
તેહની પંક્તિઓ પૃથક્ અપારજી, સોએ સોને હજારે હજારજી...૧
હજારો પંક્તિઓ મોટી, દેખે શ્રીભગવાન;
તેમાં કોઈ સિદ્ધ આસને, બેઠા ધરે હરિ ધ્યાન....૨
કોઈક પન્નાસને બેસી, ધ્યાન કરે હરિજન;
કોઈક ત્યાં વીરાસને, બેઠા છે રૂંધી મન....૩
કોઈક વજાસને બેસી, સ્થિર થયા હરિદાસ;
કૈક સ્વસ્તિક આસને, બેઠા તે પ્રભુની પાસ....૪
કોઈક શબ આસન કરીને, ધ્યાનમાં રહે ધીર;
કાષ્ટ અશ્મ સમાન તેનાં, ભાસે સ્થૂળ શરીર....૫
એમ સમાધિનિષ્ઠની, પંક્તિઓ નિશ દિન થાય;
મુક્ત કહે શ્રીકૃષ્ણનો, મહિમા કહ્યો નવ જાય....૬
(કડવું ૧૦૪)

સ્વામિને શરણ થઈ સિદ્ધ અગણિત થયા, સમાધિનિષ્ઠ હરિભક્ત શૂરા;
પલક હરિ ધ્યાનથી બાર નવ નીસરે, પ્રગટ પ્રભુને ભજે પ્રેમી પૂરા....૧
તેમાંથી કોઈને જગાડે શ્રીહરિ, પ્રહર એક ધ્યાનમાં વીતી જાતે;
કોઈને જગાડે ધ્યાનમાંથી પ્રભુ, પ્રેમી જાણીને બે પોર થાતે....૨
કોઈને જગાડે ધ્યાનથી બે દિને, કોઈકને પક્ષ વીતી જગાડે;
કોઈકને જગાડે માસ વીતે પ્રભુ, ધ્યાનમાં ભક્તને સુખ દેખાડે....૩
માસ બે ગયે પ્રભુ જગાડે કોઈને, કોઈકને જગાડે ત્રણ માસે;
મુક્તાનંદ એમ ધ્યાનમાં શ્રીહરિ, પ્રેમી ભક્તને પ્રભુ રાખે પાસે....૪

‘નારાયણચરિત્ર’ નામના વ્રજ ભાષાના ગ્રંથમાં^૨ કુલ ૩૪ પદોમાં શ્રીહરિના આ સમાધિ ચરિત્રનો મહિમા ગાતા તેઓ લખે છે કે -

અધિકારી અરુ અન અધિકારી; એસે અસંખ્ય પુરુષ અરુ નારી. ૩
જો જો આપ શરણમેં આવે; તાહિકું ભજનકી જુક્તિ બતાવે. ૪
બિન અષ્ટાંગ યોગ અભ્યાસા; નિજ આશ્રિત કે ઈન્દ્રિ મન શ્વાસા. ૫
તિનકો નિરોધ જયું પ્રભુ મહિ હોઈ; એસિ સમાધિ કરાવત સોઈ. ૬
વાસુદેવ કે ધામ હે જેહુ; ગોલોકાદિ અલૌકિક તેહુ. ૭
દેખે સમાધિમહિ હરિદાસા; વૈભવ પાર્ષદ પરમ પ્રકાશા. ૮
કહે મુક્તાનંદ શ્રીભગવંતા; યું ઐશ્વર્ય દેખાયે અનંતા. ૯

રામાનંદ સ્વામી વખતના ૧૨ સંતો ગુરુભાઈ હોવાને કારણે ભગવાન સ્વામિનારાયણ તેમને ભાઈ કહીને બોલાવતા. તેમાંના એક હતા આત્માનંદ સ્વામી. ભાઈ આત્માનંદ સ્વામી એટલે કે ભાયાત્માનંદ સ્વામી શ્રીહરિની આજ્ઞા પાળવામાં આદર્શ હોવાથી તેમને સૌ વચનની મૂર્તિ તરીકે ઓળખતા. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પ્રવર્તવેલા સમાધિ પ્રકરણના પ્રારંભના તેઓ સાક્ષી હતા. તેમણે સ્વાનુભવની એ નજરોનજર દીઠેલી વાતો સૌને કરી હતી તેનો સંગ્રહ ‘ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વાતોની બે હસ્તપ્રતો વિક્રમ સંવત ૧૮૧૫ અને ૧૮૪૨ની મળે છે. તેમાંથી તેમણે સ્વયં નીરખેલ શ્રીહરિના સમાધિચરિત્રના પ્રસંગોમાંથી એક પ્રસંગ માણીએ.

‘પછી કેટલાક દિવસ કેડે ગઢડે દિવાળીનો સમયો કરાવ્યો અને બધે સંત હરિભક્તને કહાવી મેલ્યું જે, દિવાળીના સમયે આ ઉપર ગઢડે આવજો; પછી દિવાળીને દિવસે ઉગમણે બાર ઓસરીએ ઉગમણે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા ને ચારે કોર દીપમાલ પૂરી હતી. અને શ્વેત વસ્ત્ર મહારાજે ધારણ કર્યા હતાં ને સાધુ, હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી. તે સમામાં ગામ કુંડલનો મામૈયો પટગર આવ્યો. તે દરવાજે ગરતાં મહારાજનાં દર્શન થતાંની સાથે તેને સમાધિ થઈ, તે ‘ઓહોહો’ એમ બોલ્યો. પછી મહારાજે કહ્યું જે, (એની) ઘોડી ઝાલો. પછી ઘોડી ઝાલીને હેઠે ઉતાર્યા અને ઓ હો હો હો હો, એમ કહીને (બોલ્યા જે) નળિયે નળિયે વિમાન છે અને નળિયે નળિયે મુક્ત છે ને વિમાને આકાશ ભરાઈ રહ્યું છે. એ રીતે મામૈયો દેખતો હવો. પછી શ્રીજીમહારાજે પોતાની આગળ બેસાર્યા. પછે રસોઈ થઈ ને સર્વે સંતને મહારાજે પીરસ્યું, ને સંત અતિ પ્રસન્ન થકા જમતા હતા.’^૩

પરમહંસોમાં ખૂબ ઓછા જાણીતા, ગઢપુરની લક્ષ્મીવાડીમાં શેષ જીવન વ્યતીત કરનાર, છતાં પણ સર્વોપરિ નિષ્ઠાના રણકારમાં આગલી હરોળમાં ઊભા રહેનાર હતા વિધાત્રાનંદ સ્વામી. અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી વિધાત્રાનંદ સ્વામીની ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રત્યેની અનન્ય નિષ્ઠાને સારી રીતે જાણતા અને હરિભક્તોને તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા ખાસ પ્રેરતા. તેમણે ‘અર્થદીપિકા’ નામથી નિરુક્તકારની શૈલીને અનુસરીને ગ્રંથ રચ્યો છે. જેમાં ‘સહજાનંદ’ શબ્દના ૨૩૦ અર્થ કર્યા છે. તેમાં અનેક સમાધિના સંદર્ભો છે. શ્રીહરિને મન સમાધિ તો રમતમાત્ર હતી. તેવો એક પ્રસંગ માણીએ :

“સહજ સ્વાભાવિક પોતાના સમાધિનિષ્ઠ ભક્તજન તેમને હરિ કહે જે ‘આપણે એક રમત કરીએ.’ તે કહે જે ‘ઠીક મહારાજ!’ તે પછી એક પોતાનો પરિપક્વ સમાધિનિષ્ઠ ભક્તજન તેને હરિએ કહ્યું જે ‘તું સમાધિ કરીને અક્ષરધામમાં આગળ જઈને જેટલા ભગવાન પાસે જવાના દરવાજા છે. તેટલી મૂર્તિયો ધરીને ત્યાં બેસ. આ સર્વે સમાધિ કરીને આવે તેને માંહી પેસવા દઈશ નહીં.’

અને તે પછી બીજા હજારો સમાધિનિષ્ઠ ભક્ત હતા તેમને હરિએ સમાધિ કરાવીને કહ્યું જે ‘હવે અક્ષરધામમાં જેટલા ભગવાન પાસે જવાના દરવાજા છે તેટલા દરવાજે થઈને સર્વે માંહી પેસી જાઓ.’ ત્યારે તે સર્વે સમાધિ કરીને જે જે દરવાજે પેસવા ગયા તે તે દરવાજે આગળ મેલ્યો તે ઊભો હતો. તે કોઈને માંહી પેસવા દીધા નહીં. ત્યારે તે સર્વે ભક્તજન તેમણે સમાધિમાંથી જાગીને હરિની આગળ વાત કરી જે ‘અમે તો જે જે દરવાજે પેસવા ગયા તે તે દરવાજે તમે બેસાડ્યો તે ઊભો છે, તે કોઈને માંહી પેસવા દેતો નથી.’

ત્યારે એ સર્વેને શ્રીહરિએ કહ્યું જે ‘હવે તમારો વારો આવ્યો તે સારું તમે સમાધિ કરીને અક્ષરધામમાં જેટલા ભગવાન પાસે જવાના દરવાજા છે તે સર્વે દરવાજે સાવધાન થઈને ઊભા રહો. એ માંહી પેસવા આવે તો તેને પેસવા દેશો નહીં.’ ને

તે પછી તે પરિપક્વ સમાધિવાળાને હરિએ ફરીને સમાધિ કરાવીને કહ્યું જે ‘તું હવે અક્ષરધામમાં ભગવાન પાસે જા.’ અને તે પછી બીજા આગળ રોકવાને ઊભા હતા તેને શ્રીહરિ કહે જે ‘તેમને રોકજો. તે સમાધિ કરીને તમ પાસે આવ્યો છે.’ ત્યારે તે સર્વે હરિને કહે જે ‘અમ પાસે તો નથી આવ્યો.’ ત્યારે તેમને હરિએ કહ્યું જે ‘એના દેહમાં જુવો.’ તે પછી દેહમાં જોયું તે દેહમાં ન ભાળ્યો. ત્યારે તે હરિને કહે જે ‘દેહમાં તો નથી.’ તે પછી હરિએ તેમને કહ્યું, ‘અક્ષરધામમાં ભગવાન પાસે જુવો.’ ત્યારે ત્યાં જોયું ત્યારે હરિ પાસે દીઠો.

તે પછી તે સર્વે હરિને કહે જે ‘હે મહારાજ! એ તો અક્ષરધામમાં તમારાં દર્શન કરે છે.’ એવી રીતે કેટલીક વાર રમત કરી તેને વિષે તેની ને તેની જીત થઈ. પછી તે સર્વેને શ્રીહરિએ ઠપકો દીધો જે ‘તમે દરવાજે રહીને શેની ખબર રાખી? એ માંહી પેસી ગયો.’

ત્યારે તે પછી તે સર્વે શ્રીહરિને કહે જે ‘અમે તો જેટલા દરવાજા છે તેટલી મૂર્તિઓ ધરીને સર્વે તત્પર થઈને ઊભા હતા તોય પણ કઈ રીતે કરીને એ માંહી પેસી ગયો?’

તે પછી તેને સમાધિમાંથી જગાડીને શ્રીહરિએ પૂછ્યું જે ‘તું કઈ રીતે કરીને માંહી પેસી ગયો?’ ત્યારે તેણે સર્વે યોગકળાની વાત કરી. તે સાંભળીને તે સમે જે શ્રીહરિ પાસે બેઠા હતા તે સર્વે મહાવિસ્મયને પામતા થકા એવી રીતે બોલતા હતા જે ‘એક હરિ વિના બીજા કોઈ થકી ન જિતાય એવા મહાયોગકળાઓ સંપન્ન ભક્ત બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે પરબ્રહ્મ તો સહજાનંદ હરિકૃષ્ણ છે. તે તો સ્વરૂપ સ્વાભાવાદિક તેને કરીને અજિતાનંદમય મહિમાએ સંપન્ન દિવ્યાનંદમય મૂર્તિ પોતે છે.’ ॥ ૧૬૨ ॥^૪

વિદ્યાવારિષિ નિત્યાનંદ સ્વામી શ્રીહરિના ગહન રહસ્યને સમજનારા મુખ્ય સંતોમાંના એક ગણાય છે. શ્રીહરિનાં ચરિત્રોની વાતને તેઓ એટલી દૃઢતાથી સમજ્યા હતા કે સ્વયં શ્રીજીમહારાજે પરીક્ષા કરી તો પણ તેઓ અડગ રહ્યા ! આવા અનન્યનિષ્ઠ સંત શ્રીજીમહારાજના સમાધિ-ચરિત્રને પુરુષોત્તમ માહાત્મ્યમાં નિરૂપતાં કહે છે :

‘તે બીજા રામાનંદ સ્વામીના નિશ્ચયવાળા જે જૂના હરિભક્ત હતા તેના માન્યામાં ન આવી ત્યારે શ્રીજીમહારાજ પાસે આવ્યા ત્યારે શ્રીજીમહારાજે કહ્યું, ‘ધ્યાનમાં બેસો ને જેમ છે તેમ એ વાત તમને જણાશે.’ ત્યારે તે ધ્યાનમાં બેઠા. તેમને શ્રીજી મહારાજે સમાધિ કરાવીને અક્ષરધામમાં અનંત પાર્ષદેજુક્ત પોતાની દિવ્યમૂર્તિનું દર્શન કરાવ્યું તથા રામાનંદસ્વામી તથા સર્વ અવતાર તે શ્રીજીમહારાજની સેવાને વિષે દીઠા ને સર્વે સ્તુતિ કરીને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિને વિષે લીન થયા એમ દીઠું.’^૫

શ્રીહરિના પરમ પ્રિય, અક્ષરબ્રહ્માવતાર ગુણાતીતાનંદ સ્વામી શ્રીહરિના સર્વોત્કૃષ્ટ મહિમાના નિધિ સમાન હતા. તેઓ શ્રીહરિના સમાધિચરિત્રને નિરૂપતાં કહે છે :

“ગામ વાંઢિયામાં પરોક્ષ અવતારના ઉપાસક દેવજી ભક્ત હતા. તેને ઘેર શ્રીજીમહારાજ પધાર્યા. ત્યારે તે ભક્તે પૂછ્યું જે, ‘હે મહારાજ ! તમે કેના સંત છો?’ ત્યારે શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ‘અમે તો સ્વામિનારાયણના પરમહંસ છીએ.’ પછી તે ભક્ત શ્રીજીમહારાજને પગે લાગીને બેઠા, પછી તેને પોતાની દષ્ટિમાત્રે કરીને સમાધિ કરાવીને અક્ષરધામને વિષે અનંત મુક્ત, અનંત અવતાર ને અનંત ઐશ્વર્ય તેણે સહિત પોતાની મૂર્તિનું દર્શન કરાવતા હવા ને પોતાની મૂર્તિને વિષે લીન કરાવીને પોતાનો સર્વોપરી નિશ્ચય કરાવતા હવા. મૂળજી બ્રહ્મચારીએ પૂછ્યું જે, ‘હે મહારાજ ! આ ભક્તે શું પુણ્ય કર્યા હશે જે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના પતિ એવા જે તમે સાક્ષાત્ દયા કરીને તેને ઘેર પધાર્યા ને મોટા યોગીને પણ દુર્લભ એવી જે અક્ષરધામની સમાધિ તે દયા કરીને આ ભક્તને કરાવી?’

ત્યારે શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ‘આ ભક્ત તો સો જન્મથી નિષ્કામી વર્તમાન દૃઢ રાખીને ભગવાનને પામવાને અર્થ દાખડો કરતો હતો ત્યારે અમે આ ઘેર પધાર્યા છીએ.’ પછી તે ભક્તને શ્રીજીમહારાજ પોતાની દષ્ટિમાત્રે કરીને જગાડતા હવા. પછી તે ભક્તે કહ્યું જે, ‘હે મહારાજ ! તમે તો અનંત કોટિ બ્રહ્માંડના આધાર જે અક્ષર તેના પતિ છો, ને સર્વ અવતારના અવતારી ને સર્વ કારણના કારણ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ છો. તે દયા કરીને મારે ઘેર પધાર્યા છો. માટે હે મહારાજ ! તમારા સ્વરૂપના નિશ્ચયમાં ખામી રહે નહીં એવું કૃપા કરીને કહો.’

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ‘અમે તો આ બ્રહ્માંડને વિષે આવ્યા નથી ને આવશું પણ નહીં, માટે આ જે તમને નિશ્ચય થયો છે તે ફરવા દેવો નહીં.’ એવી રીતે શ્રીજીમહારાજે દેવજી ભક્તને પોતાનું દિવ્ય ઐશ્વર્ય દયા કરીને દેખાડ્યું.” (૧૩)^૬

તમામ સંતો, હરિભક્તો તથા સમગ્ર સત્સંગની જવાબદારી શ્રીહરિએ યોગીરાજ ગોપાળાનંદ સ્વામીને સોંપી હતી. શ્રીજીમહારાજનાં અસાધારણ ઐશ્વર્યો તથા લક્ષણોને તેઓ સારી રીતે જાણતા અને યોગ્યતા પ્રમાણે મુમુક્ષુઓને સમજાવતા. તેઓએ કહેલ શ્રીહરિનાં ચરિત્રોનો ગ્રંથ ‘શ્રીજી મહારાજની લીલાની વાતો’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેની સંવત ૧૮૫૬ ફાગણ

સુદ ત્રીજને દિવસે નકલ થઈ હતી. તે સાધુ ઉત્તમચરણદાસજીની માલિકીના ગ્રંથમાં કબૂતરોને સમાધિ કરાવી હતી તે અદ્ભુત પ્રસંગને માણીએ :

‘મહારાજ લક્ષ્મીબાગે પધાર્યા ને ત્યાં હાલમાં જ્યાં બેઠક છે ત્યાં મહારાજ સભા કરીને ઓટા ઉપર ઉત્તરાદે મુખારવિંદે બિરાજમાન થયા. ત્યારે સમાધિનો પ્રસંગ નીકળ્યો. તે સંત સૌ વાતું કરવા મંડ્યા જે, ‘લોજ, માંગરોળ ત્યાં મહારાજ બહુ જીવને સમાધિ કરાવતા ને હવે કરાવતા નથી.’ ત્યારે ગરદેરા બોલ્યા જે, ‘તમારે સૌને સમાધિ જોવી હોય તો હમણાં પણ મહારાજ સમાધિ કરાવે.’ ત્યારે કોઈક બોલ્યા જે, ‘મારે સમાધિ જોવી છે.’ ત્યારે સોમલા ખાયરે મહારાજને કહ્યું જે, ‘આ ભક્તને સમાધિ જોવી છે; માટે એમને સમાધિ દેખાડો.’ એટલે તે ઓટાથી દક્ષિણાદિ તરફ ઘણાં એક કબૂતર ચણતાં હતાં તે સામું જોઈને મહારાજે ચપટી વજાડી એટલે તે કબૂતરોને સમાધિ થઈ ગઈ; એટલે કબૂતર ઊંધાં-ચતાં થઈ પડ્યાં. ત્યારે તે સમાધિ જોનારાને મહારાજે કહ્યું જે, ‘તે પક્ષીની નજર રાખો; નહિ તો તે કબૂતરાંને કાગડા, કૂતરા, સમળાં આવશે તો ઉપાડી જશે; તો તમને પાપ લાગશે.’ ને કહ્યું જે, ‘બધાં કબૂતરને એક ઠેકાણે ભેળાં કરો.’

પછી તેણે હાથમાં ઝાલી ઝાલીને ઢગલો કર્યો. ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, ‘તેના ઉપર કાંઈક લૂગડું ઢાંકીને ત્યાંને ત્યાં બેસો; અને જો ખબર નહિ રાખો તો જરૂર કોઈક જાનવર ઉપાડી જશે ને તમને પાપ લાગશે; માટે સાવચેત રહેજો.’ એમ કહીને મહારાજ સભામાં સર્વે સાધુ તથા હરિજન સર્વેને વાતું કરવા મંડ્યા. ત્યારે વાડીવાળા ભગતે એક સુંદર મોટો ને સુગંધીમાન પુષ્પનો હાર લાવી મહારાજને પહેરાવ્યો. તે સમે મહારાજે બહુ સારી વાત કરી એટલે સૌ હસ્યા ત્યારે મહારાજ પણ મંદમંદ હસતા હતા.

ત્યારે પેલા જે સમાધિ જોનાર કબૂતરની ખબર રાખીને ઊભા હતા, તેને મનમાં દાઝ થઈ જે, મહારાજ કેવી રૂડી વાતું કરે છે અને લીલા કરે છે! એનું સુખ તો મુને આવતું નથી. કારણ કે, હું વળી આ પાપની ખબર રાખવા સારુ છેટે ઊભો છું, તે પૂરી વાત પણ સમજાતી નથી.’ એમ અકળાઈને મહારાજને હાથ જોડી બોલ્યો જે, ‘કૃપાનાથ ! હવે મારે સમાધિ જોવી નથી. અને આ કબૂતર સામી દષ્ટિ કરો એટલે સૌ ઊડી જાય તો હું તમારી પાસે આવીને વાતું સાંભળું.’

ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, ‘તેના ઉપર લૂગડું ઢાંક્યું છે, તે લઈ લ્યો.’ ત્યારે તેણે લીધું એટલે મહારાજે તે કબૂતર સામી દષ્ટિ કરી એટલે ફડોફડ પાંખો કરીને ઊડી ગયાં. એટલે મહારાજ વાતું કરવા મંડ્યા.”^૭

શ્રીહરિની પરમહંસ મંડળીમાં પ્રેમાનંદ સ્વામી એક અદ્વિતીય કવિ હતા. તેમનાં શાસ્ત્રીય કીર્તનો ભક્તિથી પ્રચુર છે. તેમણે વ્રજભાષામાં ‘હરિકૃષ્ણનારાયણચરિત્રામૃત’ ગ્રંથ રચ્યો છે. જેમાં ૬૭૫ દોહા, ૨૪૫૨ ચોપાઈ, ૬૩૦ સોરઠા, ૨૨૧ છંદ - આમ કુલ મળીને ૩૮૭૬ કડીઓનો ૬૮ અધ્યાયમાં શ્રીહરિનાં ચરિત્રોનો આ ગ્રંથ છે. તેમાં સમાધિ પ્રકરણની વાત જણાવતાં ૩૬માં અધ્યાયમાં લખે છે : મતવાદીઓ શ્રીહરિ પાસે આવ્યા અને સમાધિ કરાવવા વિનંતિ કરી. શ્રીહરિએ તેમને સમાધિમાં બેસાર્યા. અને સૌ સૌને પોત-પોતાના ઈષ્ટદેવનાં દર્શન કરાવ્યાં-

ઈષ્ટદેવ નિજ નિજ હિં દેખા। અનુક્રમ કરિ અવ બર્નુ બિષેખા।
 વલ્લભકુલ આશ્રિત અસ દાસા। વૈષ્ણવરાજ સમર્પની યાસા॥ ૪૭॥
 તથા નિમ્બારક મત કર હોઈ। માધ્વી સંપ્રદાય કર સોઈ।
 એ તિનો તો ગોપિનાથા। ગોપિગન બેષ્ટિત સુખપાથા॥ ૪૮॥
 બ્રંદાવન મહિં કરત બિહારા। લલિત બાલલિલાજુત પ્યારા।
 નવલ મનોહર મૂર્તિ કનૈયા। એસે શ્રીકૃષ્ણ સુખદૈયા॥ ૪૯॥
 તેહિ રૂપ દેખત ભયે એહી। ધર્માત્મજ સુંદર છબિ તેહી।
 રામાનૂજ સંપ્રદાય બારે। દેખત ભયે સો હરખ અપારે॥ ૫૦॥
 નંદ સુનંદ વિષ્ણવસેનાં। ગરુડાદિક પાર્ષદ જુથ એના।
 લક્ષ્મીનારાયન કર રૂપા। દેખત ભયે સો પરમ અનૂપા॥ ૫૧॥
 રામાનંદિ ગૃહસ્થ વૈરાગી। સો તો દેખત ભયે બડભાગી।
 સિતા લક્ષ્મન અરુ હનુમાંનાં। ઇન જ્યુત રાજત રૂપ નિધાંનાં॥ ૫૨॥
 બૈઠે દિવ્ય સિંહાસન મહીંયાં। એસે રમ્ય રામ સુખદૈયાં।
 તેહિ રૂપ દેખત ભયે એહા। ધર્મકુંવર છબિ કરિ સનેહા॥ ૫૩॥

શંકર મત્ત બારે જે રહેઠા. બ્રહ્મજ્યોતિ રૂપ દેખત ભયેઠા.
 શૈવિ હતે સો શિવ ઉદારૂ. પારવતિ પ્રથમ ગન ચ્યારૂ. ૫૪॥
 ઇનંહિ સહિત શિવ સુખદાઈ. એહિ રૂપ દેખે રુચિ લાઈ.
 સૂર્યઉપાસક હતે સુજાનાં. સો તો દેખત ભયે ભગવાનાં. ૫૫॥
 રવિમંડલ મહિં રહે અનુપા. હિરન્યમય પુરુષ સુખરૂપા.
 તેહિ રૂપ દેખત ભયે પ્રાંની. નિલકંઠ સુંદર સુખદાંની. ૫૬॥

॥ દોહા ॥

ગનપતિ કર ઉપાસક. મહાગજાનન રૂપ.
 દેખત ભયે અતિ હરષજુત. શ્રીહરિ પરમ અનુપ. ૫૭॥
 દેવિ ઉપાસક સોડ જન. મુદિત હોઈ તતકાલ.
 દેવિ રૂપ દેખત ભયે. બનીય રૂપ રસાલ. ૫૮॥

॥ સોરઠા ॥

જૈયેન મત્ત કર જેહિ. પ્રફુલિત હોઈ નિજ ઇષ્ટ સબ.
 તિથંકર રૂપેં તેહિ. દેખત ભયે શ્રીધર્મસુત. ૫૯॥
 યવન હતે સો આપ. પૈગાંબર રૂપ દેખિ સબ.
 જન સબહિં પુલકાય. પરેડ ચરન હરિકૃષ્ણ કર. ૬૦॥

॥ ચોપાઈ ॥

યેહિ પ્રકાર સમાધિ માંઈ. નિજ નિજ ઇષ્ટ રૂપેં જાઈ.
 શ્રીમહારાજ બિલોકિ પ્રાંની. સર્વાત્મા સબ કારન જાંની. ૬૧॥ ૮

ભગવાન સ્વામિનારાયણના આ સમર્થ પરમહંસે સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામીના મુખેથી સાંભળીને તેમજ સ્વયં અનુભવેલી શ્રીહરિની લીલાઓ તથા ઉપદેશોને એક લાખ પંક્તિઓ રૂપે ‘શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર’ નામે ગ્રંથમાં ઢાળ્યાં છે. વ્રજભાષાના સાહિત્યમાં કદની દૃષ્ટિએ પ્રથમ ક્રમાંકે ગણી શકાય તેવા આ ગ્રંથના ઘણા સંદર્ભોમાં સમાધિની લીલા વર્ણવી છે. એક સ્થળે તેમણે સમાધિમાં જનાર સંતો હરિભક્તોની યાદી જણાવતાં લખ્યું છે તેને સંક્ષેપમાં જાણીએ :

‘હીરાચંદ ને ઈચ્છારામ બંને ભાઈઓ સમાધિવાળા હતા અને તે શ્રીનગરના રહેવાસી હતા. ઈચ્છારામના પુત્ર આશારામ અને હીરાચંદના પુત્ર ગોવિંદ અને ગોકળ તથા તે ઘરની બાઈઓ સૌ સમાધિવાળા હતાં. સોરઠ દેશના પર્વતભાઈ, ગોરધનભાઈ, ભીમભાઈ, મયારામ, મેરામ માંજરિયા, ગોવિંદરામ, લક્ષ્મણ, વાલજી, ઝીણાભાઈ, લાડકીભાઈ બારોટ, પીપલાણાની એક વિપ્ર બાઈ જે ઘેર બેઠાં શ્રીહરિની લીલા દેખતાં હતાં, તે સૌ સમાધિવાળાં હતાં. હાલાર દેશનાં સુંદરજી સુથાર, ગંગારામ મલ્લ, રવજી સુથાર, માનકૂવાના અદાભાઈ ક્ષત્રિય, કાયસ્થ લાધીભાઈ તથા બંધિયાના મૂળુભાઈ તથા જેહાજી અને ડોસાભાઈ વણિક, એ સૌ સમાધિવાળાં હતાં.’^૮

આવી રીતે પ્રમાણના પરીક્ષણમાં દસ્તાવેજી વિશિષ્ટ મૂલ્ય ધરાવતી હસ્તપ્રતોમાંથી શ્રીહરિનાં સમાધિચરિત્રોનું અહીં આચમન કર્યું.

પાદટીપ :

૧. ધર્માખ્યાન, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૧૨૭ એફ
૨. નારાયણચરિત્ર, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૮૨૬
૩. ભાયાત્માનંદ સ્વામીની વાતો, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૧૨૬૩ એ
૪. સહજાનંદ અર્થદીપિકા, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૧૦૩૮ બી
૫. પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય ૫, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૨૧૨એ
૬. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો, ૭/૧૩, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૮૫૬
૭. શ્રીજી મહારાજની લીલાની વાતો ૭૧, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૮૦૨

૮. શ્રીહરિકૃષ્ણચરિત્રમૃત ઉદ્, હસ્તપ્રત ક્રમાંક ૧૧૭૭

૯. શ્રીહરિચરિત્રમૃતસાગર ૮/૫૭/૮-૧૩

પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ પ્રગટાવ્યો છે દીપ : સ્વચ્છતાનો

Scriptures of ancient India ignited the lamp of cleanliness

એક વિકસિત દેશ તરીકે હજારો વર્ષ પહેલાં વૈદિક યુગથી પ્રાચીન ભારતીય મનીષીઓએ વિશ્વને સ્વસ્થ, સ્વચ્છ અને સુખી સમાજના નિર્માણનો એક આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો. જ્યારે વિશ્વની કેટલીય પ્રજાઓને ૧૦૦નો આંક પણ ગણતાં નહોતું આવડતું ત્યારે એકબીજાને ૧૦૦ વર્ષ સુધી સુખી, સ્વસ્થ અને સ્વચ્છ જીવન જીવવા માટે અપાતી શુભકામનાઓ ભારતમાં સર્વસામાન્ય હતી. એ માટે સૌ સામૂહિક પ્રાર્થના કરતા હતા :

जीवेम शरदः शतम्। बुध्येम शरदः शतम्॥

અથર્વવેદમાં કરાયેલી આ વૈદિક પ્રાર્થના કહે છે : હે ભગવાન! અમે સો વર્ષનું સ્વસ્થ જીવન જીવીએ, ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ કરીએ, પુષ્ટિ અને દૃઢતા પ્રાપ્ત કરીએ, આનંદમય જીવન વ્યતીત કરીએ તેમજ સમૃદ્ધિ, ઐશ્વર્ય તથા ગુણોથી અમે અમને વિભૂષિત કરી શકીએ ! (19/67/2-8)

પ્રાચીન વૈદિક અને પૌરાણિક શાસ્ત્રોમાં આવી સેંકડો પ્રાર્થનાઓ અને શુભભાવનાઓ છલકાય છે, જે સુખી અને સ્વસ્થ સમાજ પ્રત્યેની પ્રાચીન ભારતીયોની વિભાવના સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રાચીન ભારતીયોની આ વિભાવના માત્ર શબ્દોમાં જ નહોતી, પરંતુ રોજબરોજ જિવાતા જીવનમાં અમલમાં મુકાયેલી હતી. સુખ અને સ્વસ્થતાનો પાયો તેમણે સ્વચ્છતાને બનાવ્યો હતો. સુખ, સ્વસ્થતા અને સ્વચ્છતા - એ ત્રિપુટીને પ્રાચીન ભારતીયોએ હંમેશાં એક સિક્કાની બંને બાજુની જેમ સાથે જોડી રાખી છે. અને સ્વચ્છતા એટલે સર્વાંગીણ સ્વચ્છતા. જેની શરૂઆત મનથી થાય અને સમષ્ટિથી પૂર્ણાહુતિ થાય. અંતરની સ્વચ્છતા અને બહારની સ્વચ્છતા એટલે કે શુચિતાને તેમણે એકબીજાથી અલગ પાડવાને બદલે, એકબીજાના પૂરક ગણીને તે સમયની પ્રજાનું જે રીતે ઘડતર કર્યું હતું તે આજના વિશ્વને પણ એક અદ્ભુત આદર્શ પૂરો પાડે છે.

કેટલી ગહનતાથી વિચારે છે પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો?

મન, શરીર, રસોઈગૃહ, રસોઈ-સામગ્રીઓ, ઘર, આંગણું, વ્યવસાયનાં સ્થાનો, ખેતર, હોસ્પિટલ તેમજ બગીચાઓ-માર્ગો જેવાં જાહેર સ્થાનોથી લઈને જળ, વાયુ તથા આકાશ જેવાં પર્યાવરણીય તત્ત્વો સુધીના દરેક પગથિયે પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ સ્વચ્છતાના વિષયે અદ્ભુત માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું છે. અત્રે નોંધનીય છે કે પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોની ક્ષિતિજ ખૂબ બહોળી છે. વૈદિક સાહિત્યથી લઈને સ્મૃતિશાસ્ત્રો, પુરાણશાસ્ત્રો, ઇતિહાસશાસ્ત્રો અને આયુર્વેદનાં વિવિધ શાસ્ત્રો સુધી તેનો વ્યાપ પથરાયેલો છે. આવો, એ શાસ્ત્રોના આધારે આ લેખમાં બાહ્ય સ્વચ્છતા પર એક નજર કરીએ અને તેમાંથી સ્વચ્છ-સ્વસ્થ-સુખી જીવનની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીએ...

શરીર સ્વચ્છતા

‘शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम्’ કહીને શરીરને સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ રાખવામાં વિશ્વને સૌથી પ્રથમ બોધ આપ્યો છે — પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ. એ માટે ભારતીય શાસ્ત્રોએ સવારે ઊઠીને ભગવાનનું સ્મરણ કરીને શૌચવિધિથી લઈને સ્નાન સુધીનો વિધિવત્ ક્રમ દર્શાવ્યો છે. તેનો સારાંશ આપતાં શિક્ષાપત્રીમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ લખે છે :

प्रत्यहं तु प्रबोद्धव्यं पूर्वमेवोदयाद् रवेः।

विधाय कृष्णस्मरणं कार्यः शौचविधिस्ततः। (49)

સવારે ઊઠીને ભગવત્સ્મરણ કરીને પ્રથમ શૌચવિધિ કરવી. મનુસ્મૃતિ કહે છે : મલોત્સર્જન પછી બધાં જ અંગોને સ્વચ્છ

પાણીથી સાફ કરવાં. (5/136)

શૌચ બાદ યોગ્ય રીતે હાથ સ્વચ્છ કરીને પ્રત્યેક અંગની વિશેષ શુદ્ધિ થાય તે ઇચ્છનીય છે. તે જણાવતાં યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ (1/20) કહે છે : ત્રિઃ પ્રાશ્યાયો દ્વિરુનમૃચ્ય સ્વાન્યદિભઃ સમુપસ્પૃશેત્ । અદ્ભિસ્તુ પ્રકૃતિસ્થાભિર્હીનાભિઃ ફેનબુદ્બુદૈઃ ॥

અર્થાત્ ત્રણ વાર કોગળા કરી, બે વાર મોં ધોઈને, નાક, કાન, આંખ અને મુખની શુદ્ધિ કરવી. આ જલ સ્વચ્છ હોવું જોઈએ, તેમજ ફીણ અને પરપોટાથી રહિત હોવું જોઈએ.

શૌચ પછી હાથ પગ ધોઈને સુગંધીમાન દ્રવ્યથી લેપન કરવું. (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિઃ 1/2/17)

શૌચવિધિની જેમ દાંતની સ્વચ્છતા નિયમિત સવારે કરવાનો આદેશ શાસ્ત્રોએ આપ્યો છે. કાત્યાયન સ્મૃતિ લખે છે : દન્તાન્ પ્રક્ષાલ્ય નદ્યાદૌ ગૃહે ચેત્તદમન્ત્રવત્ ॥ (10/1) સવારે દાંતણ કર્યા બાદ ભરપૂર પાણીમાં વારેવારે દાંતોને ધોઈને સ્વચ્છ રાખવા.

શરીરની આ પ્રાથમિક સ્વચ્છતા મેળવ્યા બાદ સ્નાન પર પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ ખૂબ ભાર મૂક્યો છે.

બૃહદ્ પારાશર સ્મૃતિ કહે છે : અસ્નાત્વા નાચરેત્કર્મ । (2/90) અર્થાત્ સવારે સ્નાન કર્યા વિના કોઈ કર્મ ન કરવું. કારણ આપતાં તેઓ કહે છે : સ્રવત્યેષ દિવારાત્રૌ પ્રાતઃસ્નાનં વિશોધનમ્ । (2/92) અર્થાત્ આ શરીર દિન-રાત ઉત્સર્જન કરતું રહે છે. તે પ્રાતઃકાળના સ્નાનથી જ શુદ્ધ થાય છે. સ્કંદપુરાણ વિશેષ કહે છે : પ્રાતઃ સ્નાનાદ્યતોઽર્હઃ સ્યાદ્ દૈવે પિત્ર્યે ચ કર્મણિ । અર્થાત્ પ્રાતઃ સ્નાન કર્યા પછી જ માણસ પિતૃકર્મ કે દૈવકર્મ માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. (કા. ખ. : 35/91)

પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન ન કરનાર વ્યક્તિ કેવા કેવા દોષોને નિમંત્રણ આપે છે, તેની પણ વિગતવાર સ્પષ્ટતા શાસ્ત્રકારોએ કરી છે. એટલું જ નહીં, સ્નાન દ્વારા થતા લાભોને ગણાવતાં બૃહદ્ પારાશર સ્મૃતિ (2/92) લખે છે : સાચા અર્થમાં થયેલું સ્નાન ઉત્સાહ, તૃપ્તિ, ચિત્તની શાંતિ, કાંતિ, દેહની પુષ્ટિ, આયુની વૃદ્ધિ વગેરે દસ ગુણથી યુક્ત છે.

વળી, સૂક્ષ્મ જંતુઓથી યુક્ત જળ એટલે કે અસ્વચ્છ જળથી સ્નાન ન કરવાનો પણ શાસ્ત્રોએ આદેશ આપ્યો છે. શિક્ષાપત્રી એ આદેશનું પુનઃ રટણ કરે છે : સ્નાનાદિ નૈવ કર્તવ્યં સૂક્ષ્મજન્તુમયામ્ભસા ॥ (30)

યોગરત્નાકર ગ્રંથ સ્નાન પર એક વિસ્તૃત પ્રકરણ લખે છે. તેમાં સ્નાન કર્યા બાદની સ્વચ્છતા પર પણ ભાર મુકાયો છે. યોગરત્નાકર લખે છે : સ્નાન કર્યા પછી શરીરને બરાબર લૂછવું જોઈએ : સ્નાનસ્ય અનન્તરમ્ સમ્યગ્ વસ્ત્રેણ તનુમાર્જનમ્ । (79) કારણ ? કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય કણ્ઢત્વક્-દોષનાશનમ્ । અર્થાત્ સ્નાન કર્યા બાદ શરીરને બરાબર લૂછવાથી તે ત્વચાના દોષોનો નાશ કરે છે ને શરીરને કાંતિ પ્રદાન કરે છે.

સ્નાન કર્યા પછી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધારણ કરવા અંગે પણ શાસ્ત્રો સુંદર માર્ગદર્શન આપે છે. એ વસ્ત્રો નિયમિત રીતે સ્વચ્છ થવાં જોઈએ. શિક્ષાપત્રી અને તેના પર લખાયેલી અર્થદીપિકા ટીકા(50) વસ્ત્રોની સ્વચ્છતા ઉપર ભાર મૂકે છે.

ભોજન સ્વચ્છતા

પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ શારીરિક સ્વચ્છતા પછી બીજું મહત્ત્વનું પગથિયું ગણ્યું છે ભોજન-સ્વચ્છતાનું. તેમાં ખોરાકની સ્વચ્છતા, જમવા માટેનાં સાધનોની સ્વચ્છતા, જમવા બેસવા માટેના સ્થળની સ્વચ્છતા તેમજ જમ્યા પહેલાં અને પછી શરીરની સ્વચ્છતા પર ખૂબ ભાર મુકાયો છે.

ભોજન કરતાં પહેલાં હાથ-પગ વગેરેની સ્વચ્છતા અનિવાર્ય છે : પન્ચાદ્રો ભોજનં ભુજ્યાત્ પ્રાઙ્મુખો મૌનમાસ્થિતઃ ।(મહાભારત-મોક્ષધર્મ : 193/6) ભોજન કર્યા પછી પણ હાથ વ્યવસ્થિત ધોવા : ‘આર્દ્રપાણિઃ સમુત્તિષ્ઠેત્ ।’ (193/7)

વળી, ભોજન કર્યા પછી દાઢી-મૂછ ઉપર ચોંટેલા અન્નની શુદ્ધિ કરીને જ ઊઠવું એવો નિયમ આપતાં યાજ્ઞવલ્ક્ય લખે છે : શ્મશ્રુ ચાસ્યગતં દન્તસક્તં ત્યક્ત્વા તતઃ શુચિઃ ।(1/8/195)

સ્વચ્છતાની ઉત્કૃષ્ટતા બતાવતાં શાસ્ત્રકારો કહે છે : ‘સહ ભોજ્યં ચ વર્જયેત્’ (મોક્ષધર્મ : 193/24) એટલે કે એક થાળીમાં એક કરતાં વધુ લોકોએ જમવું ન જોઈએ. કારણ કે તે પણ એક પ્રકારની અસ્વચ્છતા છે.

બીજાનાં જમવાનાં પાત્રો જ નહીં, પરંતુ બીજાએ વાપરેલાં પાથરણાં, વસ્ત્રો વગેરે પણ ન વાપરવાં જોઈએ, તેવો ભારતીય શાસ્ત્રોનો આદેશ છે. આપસ્તંબ સ્મૃતિ કહે છે:

આત્મશય્યા ચ વસ્ત્રં ચ જાયાપત્યં કમણ્ડલુઃ ।

આત્મનઃ શુચીન્યેતાનિ પરેષામશુચીનિ તુ ॥ (2/4)

આ સાથે જ ઘરમાં રસોડાની સ્વચ્છતાના આધારે સમગ્ર પરિવારનું સ્વાસ્થ્ય ટકે છે, તે માટે શાસ્ત્રકારોએ ગહન વિચાર કર્યો છે. કેવું હોવું જોઈએ રસોડું? શાસ્ત્રો લખે છે : ‘સારી દિશામાં, વિસ્તૃત, સ્વચ્છ રસોડાનું નિર્માણ કરવું. તેમાં શુદ્ધ અને સ્વચ્છ વાસણો, હવાની અવર-જવર થાય તેવી જાળીયુક્ત બારીઓ, બાજુમાં સહાયક કક્ષની (સ્ટોર) વ્યવસ્થા રાખવી.’ (સુ. આ. કલ્પ : 1/6)

વળી, રસોડામાં કામ કરનારા સભ્યો કેવા હોવા જોઈએ? તે વિશે પણ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપે છે : સ્વચ્છ અને શુદ્ધિના આગ્રહી, નિત્ય સ્નાન કરનારા, નખ અને માથાના વાળ વધ્યા ન હોય તેવા, સ્થિર, પોતપોતાના વિભાગકાર્યમાં દક્ષ, સંયમી, આજ્ઞાકારી માણસો રસોડામાં રસોઈ કરી શકે. (સુ. આ. કલ્પ : 1/7)

કેશ, નખ અને માથાના વાળની સ્વચ્છતા સાથેના રસોઈયાનો આગ્રહ રાખનારા પ્રાચીન ભારતીયો હાઈજીનની દૃષ્ટિએ આજના સમય કરતાં પણ કેટલા આગળ હતા!

ગૃહ સ્વચ્છતા

રાષ્ટ્રનું પાયાનું એકમ છે ઘર! જો બધાં જ ઘર સ્વચ્છ થાય, બધાં જ આંગણાં સ્વચ્છ થાય, તો રાષ્ટ્ર સ્વચ્છ થાય. પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રકારોએ એ અંગે ઊંડું વિવેચન કર્યું છે:

ભૂશુદ્ધિર્માર્જનાદ્ દાહાત્કાલાદ્ગોક્રમણાત્તથા ।

સેકાદુલ્લેખનાલ્લેપાદ્ ગૃહં માર્જનલેપનાત્ ॥

ઘરના આંગણાની શુદ્ધિ ઝાડુ વાળવાથી, અનિષ્ટ તત્ત્વોને સળગાવવાથી, ગાયના પવિત્ર પદથી, જલપ્રોક્ષણથી, ખોદવાથી અને લેપનથી થાય છે. તેમજ ભવનની શુદ્ધિ માર્જન અને લેપનથી થાય છે. (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ : 1/8/188)

ઘરની સ્વચ્છતા રાખવી એ દરેક પતિવ્રતા નારીનો ધર્મ છે એમ જણાવતાં વ્યાસજી શ્રીમદ્ભાગવતમાં લખે છે :

સંમાર્જનોપલેપાભ્યાં ગૃહમણ્ડલવર્તનૈઃ ।

સ્વયં ચ મણ્ડિતા નિત્યં પરિમૃષ્ટપરિચ્છદા ॥(7/11/26)

સ્ત્રી, જેમ આભૂષણોથી પોતાના શરીરને અલંકૃત રાખે છે, તેમ તેણીએ ઝાડવા-વાળવાથી, લીંપવાથી, ચોક પૂરવાથી પોતાના ઘરને અલંકૃત રાખવું.

જળ, વાયુ અને જાહેર સ્થાનોની સ્વચ્છતા

જળ અને વાયુ જેવાં પર્યાવરણીય તત્ત્વો તેમજ જાહેર સ્થળોની અસ્વચ્છતાના કારણે ઉત્પન્ન થતા જીવાણુઓ માટે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં કૃમિ શબ્દ વપરાયો છે. આ કૃમિઓ કેવી રીતે અસ્વચ્છ અન્ન અને વાયુના સંસર્ગથી માનવશરીરમાં પ્રવેશ કરીને રોગિષ્ઠ બનાવે છે, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન વેદોમાં (અથર્વ. 2/31/5, 5/29/8, 16/6/7, 5/29/7) થયું છે. અસ્વચ્છતાના કારણે આવા કૃમિઓ વધે છે, એમ આયુર્વેદ અને સ્મૃતિશાસ્ત્રોનો મત છે. આ માટે જળ અને વાયુ જેવાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વોની સ્વચ્છતા પર પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ ખૂબ ભાર મૂક્યો છે.

સુશ્રુત સંહિતા લખે છે : કીટાણુ, મળમૂત્ર, શબ, સૂક્ષ્મ જંતુઓનાં ઈંડાં, ઝાડપાનના કચરાથી યુક્ત મલિન જલમાં કોઈ સ્નાન કરે અથવા તેનું પાન કરે તે શીઘ્ર રોગનો ભોગ બને છે. (સૂત્રસ્થાન : 45/8)

આવા જલપાન સામે લાલબત્તી ધરીને જ શાસ્ત્રકારોએ ઈતિશ્રી ન માની. આવા જળને પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગોના ઉદ્ભવવર્ણનની સાથે સાથે જળ શુદ્ધ કરવાની રીતો બતાવીને માનવસમાજની બહુ મોટી સેવા કરી છે. હારીત-સંહિતામાં(પ્રથમસ્થાન : 7/49-53) આવા દૂષિત જલને શુદ્ધ કરવાના ચાર ઉપાય દર્શાવાયા છે : (૧) અંશુદક : સૂર્ય-ચંદ્રનાં કિરણો દ્વારા શુદ્ધ કરવામાં આવતું જળ. (૨) આરોગ્યોદક : ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને શુદ્ધ કરવામાં આવતું જળ. (૩) ઉષ્ણોદક : ત્રીજો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને શુદ્ધ કરવામાં આવતું જળ. (૪) શીતોદક : ઠંડું કરીને પિત્તાદિકના રોગોને અપાતું જળ.

શાસ્ત્રકારોએ જળ, દૂધ વગેરે પેય પદાર્થોને ગાળીને પીવાની આજ્ઞા આપી છે : વસ્ત્રપૂતં પિબેદ્ જલમ્ (મનુસ્મૃતિ: 6/46)

આજે પણ પાણીની અસ્વચ્છતાના કારણે લાખો લોકો બીમાર પડે છે, છતાં પાણીની શુદ્ધિ માટે હજુ પૂરતી જાગૃતિની અછત છે. જ્યારે બીજી તરફ શતાબ્દીઓ પહેલાં પાણીને જંતુમુક્ત રાખવા માટે શાસ્ત્રકારોએ જે નિર્દેશ કર્યો છે તે તેમની પર્યાવરણની સ્વચ્છતા માટેની ઉચ્ચ સમજ દર્શાવે છે.

હારીતસંહિતામાં પણ વસ્ત્રો અને ચામડાના સડવાથી વાયુ દૂષિત થાય છે અને રોગો ફેલાવે છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન

કરવામાં આવ્યું છે. (હારીતસંહિતા પ્રથમ સ્થાન - 5 અધ્યાય) આવો વાયુ ઘણા બધા રોગોનું કારણ બને છે. આવા અસ્વચ્છ વાયુના નિવારણ માટે ઘીનો ધૂપ કરવાની સલાહ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવી છે. ઘૃતેન ધૂપયેદ્ વ્રણમ્ । (હારીતસંહિતા : 3/12)

વિષયુક્ત ધુમાડાથી થતી વિચિત્ર અસરોનું વર્ણન કરતાં સુશ્રુતસંહિતા લખે છે : આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ પણ ભૂમિ પર પડી જાય છે, માણસને ખાંસી, શરદી, માથાનાં દરદો અને નેત્રરોગ થાય છે. તેનાથી બચવા વાયુમંડળ શુદ્ધ રાખવું. (કલ્પસ્થાન : 3/8)

આજે આધુનિક રાસાયણિક કારખાનાંઓ દ્વારા છોડાતા ધુમાડાઓની અસર પણ આવી જ હોય છે. ભોપાલ ગેસ દુર્ઘટનામાં એક જ રાતમાં હજારો લોકો કાળના ગ્રાસ બન્યા, તેનું કારણ વિષયુક્ત વાયુ જ હતો. આ વિષમયવાયુના નિવારણ માટે સુશ્રુતસંહિતામાં ઉપવર્ણિત ઉપાયોમાં ભારતીય મનીષીઓનું ગહન ચિંતન અભિવ્યક્ત થાય છે.

ઘાસ, વનસ્પતિ કે અન્નના દૂષણથી પણ મોટા પ્રમાણમાં રોગચાળો ફાટે છે. સુશ્રુતસંહિતા જણાવે છે કે અન્ન કે તૃણ લાંબો સમય પડ્યાં રહેવાથી કે સડવાથી કે શત્રુઓ દ્વારા દૂષિત કરવાથી રોગપ્રદ બને છે, જેનાથી ઝાડા અને વમન વગેરેનો પ્રચંડ કોપ સમાજમાં વ્યાપ્ત થાય છે.

આમ શાસ્ત્રો આપણને સામુદાયિક સ્વચ્છતા તરફ વધુ જાગ્રત કરે છે. એક સાથે વિપુલ (અનુસંધાન પૃ. ૨૬ પર) (અનુસંધાન પૃ. ૧૩ પરથી) પ્રમાણમાં જનસમુદાય એકત્ર થાય તેવાં જાહેર ઉદ્યાન, રાજમાર્ગો, પ્રાસાદ, પશુશાલા, આદિ સ્થાનોમાં માણસોએ ક્યારેય મળમૂતોત્સર્જન ન કરવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. એટલું જ નહીં, પણ આવાં સ્થળોએ થૂંકવું પણ નિષિદ્ધ છે.

મનુસ્મૃતિ અને સ્કંદપુરાણ આદેશ આપે છે : જીવજંતુવાળા ખાડાઓમાં, ચાલતાં-ચાલતાં, નદીકાંઠે જઈને, પર્વતના શિખરે તેમજ અગ્નિ, વિપ્ર, સૂર્ય, પાણી તથા ગાયની સમીપે કદાપિ મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો નહીં. પ્રાચીન મંદિર, માર્ગમાં મળ-મૂત્રનો ત્યાગ ન કરવો. (મનુસ્મૃતિ: 4 / 47,48; સ્કન્દપુરાણ, કા. : 38 / 50-52)

મહાભારત કહે છે :જે વિવેકી અને સુજ્ઞ લોકો આવાં જાહેર સ્થળોએ ગંદકી નથી ફેલાવતા તે લોકો જ શુભપ્રદ છે. (મોક્ષધર્મ : 193/3)

અહીં શાસ્ત્રકારોની વિશેષ દૂરદૃષ્ટિ દેખાય છે. આજના સંદર્ભમાં તેની પ્રાસંગિકતા પણ સવિશેષ જણાય છે. સ્વાઈન ફ્લૂ કે પ્લેગ જેવા વિષાણુઓનું પ્રસારણ જાહેર સ્થળની ગંદકીને લીધે જ થાય છે. ઉપર્યુક્ત શ્લોકો ભારતીય શાસ્ત્રકારોની સ્વચ્છતા વિશેની ઊંડી સમજની સાક્ષી પૂરે છે.

પ્રાચીન ભારતમાં જાહેર સ્વચ્છતાને કેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે તેનો દાખલો વાલ્મીકિ રામાયણમાંથી મળે છે. વાલ્મીકિ નોંધે છે : અયોધ્યાવાસીઓ સ્વચ્છ, સરસ વસ્ત્રપરિધાન કરતા અને રાજાના હિતચિંતનમાં રત રહેતા, જાહેર રાજમાર્ગો અને પોતાના આંગણાને લીપીને સ્વચ્છ રાખતા. (બાલકાન્ડ : 5/8, 6/10, 7/16)

શ્રીમદ્ભાગવતના વર્ણન મુજબ શ્રીકૃષ્ણનું દ્વારિકામાં આગમન થયું ત્યારે પણ જનતાએ રાજમાર્ગોને સ્વચ્છ કરીને શણગાર્યા હતા. (1/11/14-15)

પ્રાચીન ભારતમાં રાજાઓ પણ સ્વચ્છતાને પોષણ આપતા. રાજાનાં અન્ય કર્તવ્યોની જેમ નગરની સ્વચ્છતા રખાવવી એ પણ તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય હતું. એટલું જ નહીં, ગંદકી ફેલાવનાર માટેની દંડસંહિતા પણ પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોએ રચી હતી. મનુસ્મૃતિ કહે છે : જે જાહેર માર્ગ પર ગંદવાડ નાખે તો તેને બે કાર્ષાપણનો દંડ કરવો અને તરત જ તેની પાસે સફાઈ કરાવવી. (9/282) અને જે સ્વચ્છ ધાન્યના કોઠાર કે તળાવને અસ્વચ્છ કરે તેની પાસે પ્રથમસાહસનું દંડ વસૂલ કરવું. (9/286)

ચરકસંહિતા જેવા પ્રાચીન ભારતીય વૈદકીય ગ્રંથોમાં ચિકિત્સાલયોની સ્વચ્છતા પર પણ ખૂબ ચિંતન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. (સૂત્રસ્થાન : 15/5) ચરક કહે છે : ચિકિત્સાલયોમાં બધાં જ સાધનો ‘સુપ્રક્ષાલિતોપધાનાશ્ય’ હોવાં જોઈએ. થૂંકવા માટેનાં પાત્રો પણ ચોખ્ખાં રાખવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. (સૂત્રસ્થાન : 15/6)

ચિકિત્સાલયોમાં કે ઘરમાં બાળકનો જન્મ થાય ત્યારથી લઈને વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધીના તબક્કાઓમાં કેવી શુદ્ધિ જોઈએ, તેની વિગતોથી પ્રાચીન શાસ્ત્રો હર્યા-ભર્યા છે. તેમાંય મૃતદેહનાં જીવાણુઓ અન્યને નુકસાન ન પહોંચાડે તે અંગે તો પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો ઊંડી સમજ ધરાવતાં હતાં. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિથી લઈને આયુર્વેદની વિવિધ સંહિતાઓ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર સુધીના ગ્રંથોમાં તેની વિસ્તૃત વિગતો આપવામાં આવી છે. સૂતક અને મૃતકના શૌચ-અશૌચ પાળવાનો આદેશ પણ તેનો જ એક ભાગ છે.

ઉપસંહાર

સ્વચ્છતાનો સર્વાંગી દૃષ્ટિકોણ કેળવનાર ભારતીય શાસ્ત્રો માટે સ્વચ્છતા એ માત્ર કોઈ લૌકિક અવધારણા ન હતી. અધ્યાત્મના એક અંગ તરીકે જ તેમણે સ્વચ્છતાને મૂકી છે. આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની પૂર્તિ માટે જ ભારતનાં શાસ્ત્રો બાહ્ય અને આંતરિક સ્વચ્છતાની પુષ્ટિ કરે છે. ગીતા કહે છે : શૌચં શારીરં તપ ઉચ્ચતે । તપ એ શરીરની સ્વચ્છતા છે. (17/14)

ભગવાન સ્વામિનારાયણે ત્રણ દેહ, ત્રણ ગુણ ને ત્રણ અવસ્થાથી શુદ્ધ થઈને એટલે કે બ્રહ્મરૂપ થઈને ભગવાનની ભક્તિ કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રબોધ્યો છે, કે ધર્મયુક્ત ભક્તિની પ્રેરણા આપી છે - એ આંતરિક સ્વચ્છતાની ચરમ સીમા છે.

આમ, ભારતીય શાસ્ત્રોમાં આંતર-બાહ્ય સ્વચ્છતાનું મહત્ત્વ ત્રિકાલાબાધિત રહ્યું છે. સ્વચ્છતાના એક આચારની પણ ભૂલ થાય તો જીવન કેટલું દયનીય થઈ જાય છે, તેની વાત મહાભારતમાં વ્યાસજી નળરાજાના આખ્યાનમાં લખે છે. લઘુશંકા કર્યા બાદ નળ રાજાએ હાથ પગ ધોયા વગર સંધ્યા કરી તો તેના શરીરમાં કલિનો પ્રવેશ થયો. ફળરૂપે પત્નીનો વિયોગ થયો અને વનમાં ભટકવું પડ્યું.

આધ્યાત્મિકતાના શિખર પર આરોહણ કરવા શારીરિક અને માનસિક સ્વચ્છતાની શાસ્ત્ર-આજ્ઞા એટલે કે નિયમોનું પાલન અનિવાર્ય છે. આજે પણ જો શાસ્ત્રોની આ નિયમાવલીનું પાલન કરવામાં આવે તો સમગ્ર વિશ્વ શાંત, સુખી અને સમૃદ્ધ બની શકે, એ નિઃશંક છે. પરમ પૂજ્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ જેવા ગુણાતીત સત્પુરુષ શાસ્ત્રોનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. એવા સત્પુરુષના શરણે જઈને, તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરીને આપણે સૌ પણ આંતર-બાહ્ય સ્વચ્છતાથી આધ્યાત્મિક સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ એ જ અભ્યર્થના.

સાધુ જ્ઞાનાનંદદાસ ♦

‘હરિજન થઈને હાણ-વરધ સુખ-દુઃખ મનમાં નવ ધારીએ’

‘Harijan thaine haan-varadha sukh-dukh manma nav dharie’

હરિજન થઈને, હરિજન થઈને,
હાણ-વરધ સુખ-દુઃખ મનમાં નવ ધારીએ...’
મુક્તાનંદ સ્વામીનું આ ભજન છે.

આ ભજનમાં મુક્તાનંદ સ્વામી ભક્તોની ધીરજની વાત કહે છે. ભક્તોને કેવાં કેવાં દુઃખ આવ્યાં છતાં એમણે કેવી ધીરજ રાખી તેની વાત સ્વામી અહીં કહે છે. ગમે તેવી હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, સુખદુઃખ આવે તો તેમાં હરિભક્તે મૂંઝાવું નહીં — એમ સ્વામી સમજાવે છે.

કેટલીક વાર ઘણાને પ્રશ્ન થાય છે કે આપણે ભગવાનના ભક્ત થયા, સત્સંગી થયા, કથાવાર્તા કરીએ, ભજન કરીએ, સેવા કરીએ, છતાં આપણને મુશ્કેલી કેમ આવે છે ? ભક્તિ કરે એને તો મુશ્કેલી ન જ આવે, એવું આપણા મનમાં રહે છે. પણ આ ભજનમાં કહ્યાં છે તે બધાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ છીએ ત્યારે દેખાય છે કે કસોટી ભક્તોની જ થાય છે.

કસોટી કોની થાય ? પિત્તળની થાય ? ન થાય. કસોટી તો સોનાની થાય. એ સોનું છે છતાં એને કસોટીએ ચઢવું પડે ! અને પિત્તળ તો પિત્તળ છે જ ! એની કસોટી ન હોય. એમ, દુનિયામાં જે સારા હોય એની જ કસોટી હોય. તમે દાખલા જોજો, ભક્તોને અને સારા માણસોને જ મુશ્કેલી આવે છે. મોટા સંતો અને અવતારો આવ્યા, એમનીય કસોટીઓ થઈ !

ટૂંકમાં, કસોટી થવાની જ. મુશ્કેલીઓ આવશે જ. એ વખતે ધીરજ રાખવી. હિંમત હારવી નહીં. દુઃખ આવે ત્યારે મૂંઝાવું નહીં, ભગવાનને યાદ કરવા. આપણાં કાર્યોમાં હાણ-વરધ એટલે કે હાનિ-વૃદ્ધિ પણ થાય, પણ એ વખતે જાણવું કે આ ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે.

ભગવાન સર્વકર્તા છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતમાં લખ્યું છે કે ભગવાન સર્વકર્તા છે, એમ માનીને સુખ આવે તો સુખ ભોગવી લેવું અને દુઃખ આવે તો દુઃખ ભોગવી લેવું. સુખ આવે તો એમ ન માનવું કે મારી મહેનત ને પુરુષાર્થથી મને મળ્યું છે, એમ માની ફુલાઈ ન જવું. એ ભગવાનની ઈચ્છાથી મળ્યું છે એમ માની આનંદમાં રહેવું. દુઃખ આવે તો એનેય ભોગવી લેવું. કરમાઈ ન જવું. ભગવાનની ઈચ્છાથી આવ્યું છે માટે એને ભોગવી લો. ભગવાન જે કરશે તે આપણા સારા માટે કરશે, એવી દૃઢતા રાખવી.

આ સંસારનું ચક્ર એવું છે કે એમાં જ્ઞાની, ધ્યાની, ભજની ગમે તે હોય એને મુશ્કેલીઓ આવે જ. પણ ભગવાનના ભક્તો છે એ ભગવાનનું બળ રાખીને, ધીરજ રાખીને પોતાનું કાર્ય કર્યે જાય છે.

મુક્તાનંદ સ્વામી સરસ દૃષ્ટાંતો આપીને સમજાવે છે.

સ્વામી કહે છે : ‘જુઓ પાંડવો પ્રભુને અતિ પ્યારા !’ પાંડવો તો ભગવાનના પ્રિય ભક્ત હતા. ભગવાનની સાથે જ રહેતા. ભગવાન કહે એમ જ કરતા હતા. કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે જ જીવન જીવ્યા. છતાં એમને ચૌદ વર્ષો સુધી વનમાં ભટકવું પડ્યું ! ભગવાન સંકલ્પ કરે ને દુઃખ ન ટળી જાય ? પણ ભગવાન સાથે હતા તોય પાંડવોને દુઃખ ભોગવવું પડ્યું ! કેટલું મોટું મહાભારતનું યુદ્ધ કરવું પડ્યું ને એમાં કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી ?

આનું નામ કસોટી.

આવા વખતે આપણી દૃઢ સમજણ રહે, આપણી નિષ્ઠા દૃઢ રહે, આપણી ભક્તિ દૃઢ રહે ત્યારે જાણવું કે આપણા પર

ભગવાનની પ્રસન્નતા છે જ ! આવી દૃઢતા રાખે પછી ભગવાન એની સંભાળ રાખે. શ્રીજીમહારાજ પણ એ બોલ્યા છે અને નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ એ વાત ભક્તચિંતામણિમાં લખી છે :

‘સુખદુઃખ આવે સર્વ ભેળું, તેમાં રાખજો સ્થિર મતિ, જાળવીશ મારા જનને, અતિશય જતન કરી.’

બીજું, એ સમજવાનું કે આ જગતનાં સુખમાં દુઃખ છે જ. જેટલાં સુખ જગતમાં દેખાય છે, એ સુખ કેવાં છે ? એમાં કાંઈક ને કાંઈક દુઃખ હોય જ. ‘જેટલું માયામય સુખ છે. તેટલું દુઃખ વગરનું હોય નહીં.’ આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના શબ્દો છે. મુક્તાનંદ સ્વામીએ આ કડી લખી છે.

‘રાજા ભી દુઃખિયા, રંક ભી દુઃખિયા, ધનપતિ દુઃખિત વિકાર મેં,
બિના વિવેક ભેખ સબ દુઃખિયા, ઉદ્ધવ ! સંત સુખી સંસાર મેં...’

ભારતમાં રાજાઓની પાસે સામ્રાજ્ય હતાં. તોય બીચારા દુઃખી હતાં. કારણ કે રાજ્ય વધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા થયા કરે. એટલે કોઈની જોડે લડાઈ ને ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે. પશ્ચિમના કેટલાક દેશો પાસે ધન અને સુખ ઓછું છે ? બધુંય છે, પણ છતાં અત્યારે એને એમ થયું કે આખી દુનિયા પર અમારો જ પાવર ચાલે !’ આટલી બધી સંપત્તિ છે, ખાવાનું-પીવાનું છે, બધી વ્યવસ્થા છે, પણ એને એવું રહ્યા કરે કે આખી દુનિયા ઉપર અમારું વર્ચસ્વ રહેવું જોઈએ.

એટલા માટે કોઈકને આમ સમજાવી આવે ને બીજાને તેમ સમજાવી આવે. બીજાને કહે : ‘તમારે શસ્ત્ર બનાવવાં નહીં.’ અને પોતે બનાવીને વેચ્યા કરે. આવી અનેક માયાકૂટમાં, આવા મોટા મોટા સત્તાધીશોને પણ દુઃખ છે.

‘રાજા ભી દુઃખિયા અને રંક ભી દુઃખિયા...’

જેની પાસે કાંઈ નથી એવા રાંકને પણ દુઃખ છે. ક્યાં રહેવું ? શું ખાવું ? કેમ કરશું ? શું કરશું ? એમ દુઃખમાં જિંદગી પૂરી થાય. અને જેની પાસે બહુ પૈસા છે તે ? એય દુઃખી છે. ‘ધનપતિ દુઃખિત વિકારમેં...’

પૈસાદાર દુઃખી હોય ? હોય ને ! પૈસા મળ્યા એટલે જાણે બહુ સુખ થઈ ગયું એમ નથી. એનેય ચિંતા રહ્યા કરે. પૈસા ક્યાં મૂકવા ? ક્યાં ગોઠવવા ? ચોર આવશે ? સરકાર લઈ જાશે ? પૈસા હોવા છતાં એવા અનેક વિચારમાં ધનપતિઓ દુઃખી રહે છે અને સુખને ભોગવી શકતા નથી. પૈસા હોવા છતાં એ પૈસાનો સારો ઉપયોગ કરી ન શકે ! બહારથી આપણને લાગે આ બહુ સુખી છે, પણ એવા કેટલાય અબજો પતિ ને કરોડપતિ જોયા છે, બીચારાને કંઈક ને કંઈક દુઃખ હોય. સંસારનું કંઈક દુઃખ હોય, કુટુંબનું કંઈક દુઃખ હોય, સમાજનું કંઈક દુઃખ હોય, સરકારી દુઃખ આવી પડ્યાં હોય.

તો સુખી કોણ ? ભગવાં કપડાંવાળા ?

સ્વામી કહે છે, ‘બિના વિવેક ભેખ સબ દુઃખિયા.’

મૂંઝાવીને બેઠા હોય પણ જો એને વિવેક નથી તો એ પણ દુઃખિયા છે. જેણે ઘર-બાર મૂક્યાં, પૈસા-સમૃદ્ધિ-વૈભવ બધું મૂકીને આવ્યા, પણ વળી તેની ઇચ્છા રાખે કે ‘મને આ મળે તો સારું !’ બધું છોડ્યા પછી પાછી મિલકત ભેગી કરે ! પાછી ઉપાધિ ઊભી થઈ કે નહીં ? સોયમાંથી પાછો સંસાર ઊભો થઈ જાય. કારણ કે વિવેક નથી. વિવેક હોય તો જે વસ્તુ મૂકી એ ગઈ. નાશવંત વસ્તુને નાશવંત સમજીને મૂકી હોય તો તેની ઇચ્છા શું કરવી ? જે વસ્તુ દુઃખદાયક છે, તે વસ્તુ ભેગી શું કામ કરવી ? પણ વિવેક નથી. વિવેક વિના અનેક દુઃખ પામ્યા છે. ત્યાગી થઈને પૈસા ભેગા કરે, પદાર્થ ભેગા કરે, એને ક્યાં સાચવવા ? ક્યાં મૂકવા ? બેંકમાં મૂકવા ? કોઈકના ઘરે મૂકવા ? રસ્તામાં ક્યાં મૂકે ? ભેગું કરે એટલે દુઃખ અને ચિંતા રહે. જેને કાંઈ છે જ નહીં, એને પટારાની જરૂર ખરી ? એને લોક મારવાની જરૂર ખરી કે રાત્રે કોઈ લઈ જશે ? જેની પાસે કંઈ નથી એને લૂંટાવાનો ભય છે ? જેની પાસે છે એને લૂંટાવાનો ભય છે.

હિમદો અને ખીમદો નામના બે બાવા હતા. બેય લંગોટિયા બાવા. ફરતાં ફરતાં એક ગામમાં ગયા. ગામમાં ચોરા-ચોતરા જેવું હતું ત્યાં સૂતા. ત્યાં મચ્છર હતા એટલે વારે ઘડીએ ઝપટ માર્યા કરે. એમાં એક ચોર આવ્યો. એને એમ કે આ બે બાવા પાસે કંઈક હશે. તે ફંફોળવા લાગ્યો. એટલે ભીમદો કહે : ‘ખીમદા, યે ક્યા હૈ ? એને મારા પાસે મોકલ, તો મારા પણ મચ્છર ઊડે.’

આવા હોય એને કંઈ લૂંટાવાનું હોય ?

એક ગુરુ અને ચેલો હતા. આ ગુરુનો ચેલો થોડો સારો હતો. ભક્ત હતો. ગુરુએ પોતાની પાસે સોનાની ઈંટ અને બીજું કંઈક રાખ્યું હતું. બેઉ જંગલમાં ચાલ્યા જતા હતા.

જંગલમાં આગળ જતાં વિકટ રસ્તો આવ્યો. ગુરુએ ચેલાને કહ્યું : ‘દેખો ચેલા ! કુછ ભય તો નહીં હૈ ન ?’

ચેલો કહે : ‘કાંઈ ભય નથી. અહીં તો બહુ જ સારું છે.’

થોડે આગળ જઈને ગુરુ પાછા વાત કરે : ‘ચેલા દેખો, ઉધર કુછ ભય તો નહીં હૈ ન?’ ચેલો કહે : ‘નથી. ચાલો આગળ.’ એમ ચાલતા ગયા. ગુરુ બે-ત્રણ ગાઉ જાય ને પૂછે કે ‘કોઈ ભય તો નહીં હૈ ન?’ ચેલો સમજી ગયો કે ગુરુ વારે વારે પૂછે છે કે ‘ભય નથી ને? તેનું કંઈક કારણ છે. એટલે ક્યારેક ગુરુ થોડા આઘા પાછા થયા ત્યારે ચેલાને લાગ મળ્યો. એણે ગુરુની ઝોળી ફંકોળી તો એમાં સોનું અને થોડા પૈસા મળ્યા. ચેલાએ એ નાંખી દીધું કૂવામાં.

પછી આગળ ચાલ્યા. થોડે ચાલ્યા પછી ગુરુ ચેલાને કહે, ‘કુછ ભય નહીં હૈ ન?’

ચેલો કહે, ‘જો ભય થા વો પાનીમેં ડાલ દિયા.’

ગુરુ કહે કે : ‘ક્યા?’

ચેલો કહે : ‘તમે ત્યાગી થયા પછી પાછો ભય ભેગો શું કરવા રાખો છો? તમે જેના માટે ભયનું પૂછતા હતા, એ પોતે જ ભય હતો! એ મેં કૂવામાં નાંખી દીધું. જે ભગવાન રાખે, એને સુખ અને શાંતિ છે.’

આમ ત્યાગી થઈને આવી વાસના કે ઈચ્છા રાખે તો એ પણ એ દુઃખિયા છે. ઘર મૂક્યું એટલે કાંઈ પાર નથી થઈ જવાતું. ઘર મૂક્યા પછી પણ ઘણું બધું મૂકવાનું છે. માન, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, પંચવિષયની ઈચ્છાઓ આ બધું મૂકવાનું છે. ગૃહસ્થે પણ આ રીતે નિર્વાસનિક થવાનું છે. આમ નિર્વાસનિક થાય ત્યારે ત્યાગી કે ગૃહસ્થ ભગવાનના ધામને પામે છે. સમજણ કરીને ગૃહસ્થે પણ જીવમાંથી આ બધું મૂકવાનું છે.

મુક્તાનંદ સ્વામી કહે છે કે એ ઈચ્છા રાખનારા બધા દુઃખી. તો સુખી કોણ? ‘સંત સુખી સંસારમેં...’

સંત એટલે જેને આ દુનિયાની કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા અને અપેક્ષા નથી. એ કેવળ ભગવાનના સુખે સુખિયા રહે છે. હરિ-ઈચ્છાથી જે કંઈ મળે તેનાથી સંતોષ છે, આનંદ છે. મળે તોય ભલે અને ન મળે તોય ભલે. આપે એની જય, ન આપે એની પણ જય.

દુઃખનું કારણ ઈચ્છાઓ અને અપેક્ષાઓ છે.

જ્યાં સુધી ઈચ્છાઓ છે, ત્યાં સુધી દુઃખ આવવાનું છે. જેની પાસે પાંચ હજાર છે તેને દસ હજારની ઈચ્છા થાય કે દસ હજાર મળે તો સારું. આ પાંચ હજારને ભોગવે નહીં ને દસ હજારની ચિંતામાં ને ચિંતામાં આધું પાછું કરે. દસના બદલે પચાસ થાય તો એ પચાસને બદલે લાખ ઈચ્છે છે અને લાખના પાંચ લાખની ઈચ્છા કરે. પછી સાચું-ખોટું બધું કરવું પડે. એમાં દુઃખ નોતરે.

કોઈની બધી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ નથી ને થવાની નથી. માટે આપણી જરૂરિયાત છે એટલું જરૂર પ્રાપ્ત કરવું. મળે તો ભલે, ન મળે તોય ભગવાનની ઈચ્છા. પુરુષાર્થ કરો, મહેનત કરો. પણ એ મય બની જવું નહીં. એ કરતાં કરતાં અને કર્યા પછી ભગવાનને ભૂલવા નહીં. ભગવાનના પ્રતાપથી જ સુખિયા થવાય છે, એમણે જ આપ્યું છે - એ મનમાંથી ભૂંસાવું ન જોઈએ.

ઈચ્છાઓ કોઈની પૂરી થઈ નથી ને થવાની નથી. એટલે દુઃખ ઊભાં જ રહેવાનાં. પણ ભગવાન મળે, ગુરુ મળે, એમના થકી જ્ઞાન થાય તો દિવ્ય આનંદ અનુભવાય. એને તો ભગવાન એ જ મોટું નાણું.

રે શ્યામ તમે સાચું નાણું, બીજું સર્વે દુઃખદાયક જાણું...’

ભગવાનનો આનંદ એ આધ્યાત્મિક સંપત્તિ છે.

નરસિંહ મહેતા પાસે ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ હતું? કોઈ મિલકત ન હતી, કોઈ ફેક્ટરી ન હતી, કંઈ ધન ન હતું. પણ ભગવાનરૂપી ધન રાખ્યું કે એનાથી એ સુખિયા થઈ ગયા. આજે નરસિંહ મહેતાનું ભજન સાંભળીએ છીએ : ‘સાચું નાણું શામળો રે...’

મીરાંબાઈએ પણ રાજ સંપત્તિ મૂકીને ભગવાન રાખ્યા.

શ્રીજીમહારાજના સંતોનાં પણ ભજન-કીર્તન સાંભળીએ છીએ. એમણે પણ ભગવાનરૂપી સંપત્તિ રાખી તો આજે બ્રહ્માનંદ, મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, નિત્યાનંદ એવા સંતોને સંભારીએ છીએ.

આધ્યાત્મિક સંપત્તિ એ સાચી સંપત્તિ છે. એ સંપત્તિને જેટલી સાચવીશું તેટલી, એ સંપત્તિને લઈને ભૌતિક સંપત્તિ આપણને સુખદાયી થશે. દુઃખદાયક પણ સુખદાયક બનશે.

બીજું, ભૌતિક સંપત્તિ પણ ભગવાનને માર્ગે વપરાય, સારા હેતુ માટે વપરાય તો એ સુખદાયી બને. ભગવાન ને સંતના કામમાં આવે તે બધું જ સુખદાયક છે. ભગવાનના કામમાં ન આવે તો બધું દુઃખદાયક છે.

દાદાખાચરે ધન, ધામ, કુટુંબ, ગરાસ બધું સ્વામિનારાયણ ભગવાનને અર્પણ કર્યું. એમના માટે માયા સુખદાયી થઈ ગઈ. એવા અનેક ભક્તો થઈ ગયા. એનાં નામ શાસ્ત્રોમાં લખાઈ ગયાં. ભગવાન ને સંતના કામમાં આવે તો તે બધું સુખદાયી છે. બધી સંપત્તિ આમ તો જવાની જ છે. ભાંગી જશે, તૂટી જશે, કે કોઈક લઈ જશે. એના કરતાં ભગવાન ને સંતના કામમાં આવી જાય તો એ સાર્થક થઈ જાય. દ્રૌપદીની ચીંથરી કૃષ્ણના કામમાં આવી ! સુદામાના મુઠ્ઠી તાંદુલ કામમાં આવી ગયા ! જેતલપુરના જીવણ ભગત મઠનો રોટલો ને ડોડીની ભાજનું શાક શ્રીજમહારાજને જમાડતા - એ શાસ્ત્રમાં લખાઈ ગયું.

આપણને દૈવ થવું જોઈએ કે આપણી ખરી સંપત્તિ ભગવાન જ છે. એ સંપત્તિને સાચવીશું, ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખી ભગવાનનું ભજન કરીશું, તો સુખનો અનુભવ થશે.

ગમે તેટલું સુખ-દુઃખ આવે પણ અમે ભગવાનને મૂકીશું નહીં - એવી દૈવતા જોઈએ. પાંડવોને કેટલું દુઃખ આવ્યું, પણ ભગવાનને મૂક્યા નથી. ભગવાનની આજ્ઞા અને ભક્તિરૂપી આધ્યાત્મિક સંપત્તિને જીવમાં બરોબર રાખીશું તો આ લૌકિક સંપત્તિ પણ સુખદાયક થશે. બાપદાદાએ મિલકત આપી હોય તેને બહુ સાચવીએ. એમ આપણને વારસામાં આ સત્સંગ મળ્યો છે, ધર્મનો કંઈક વારસો મળ્યો છે. તેને પણ સાચવવો. જીવનમાં સત્સંગ વધારવો. ઘરમાં પણ બધા સત્સંગી થાય, સંસ્કારી થાય, એમને પણ આધ્યાત્મિક દૈવતા થાય એવો પ્રયાસ કરવો.

આ સમજણ તે સુખનો પાયો છે. પાયા વિના મોટું બિલ્ડિંગ બે ઈંટોથી ચણીએ તો બીલ્ડિંગ કડડડભૂસ કરીને નીચે આવે. ઊંચાં ઊંચાં પાકા બિલ્ડિંગો બનાવે છે તેનું ફાઉન્ડેશન કેવું મજબૂત હોય ? ગમે તેટલું વાવાઝોડું આવે, ધરતીકંપ થાય તો પણ પડે નહીં ! અંદર માણસ શાંતિથી સૂઈ રહે ! કારણ કે પાયો મજબૂત છે. એમ આપણે આધ્યાત્મિક પાયો મજબૂત હશે, ભગવાનરૂપી પાયો મજબૂત હશે પછી આ દુનિયાના ગમે તેટલાં વાવાઝોડાં આવશે તોપણ આપણને તેની અસર થવાની નથી.

પછી તો જીવતા લાખના, અને મૂઆ ?

સવા લાખના !

પરમ પૂજ્ય પ્રમુખસ્વામી મહારાજ ♦